

‘Die hofstat daer dat huys
op plach te staan’

Een nieuw kasteel voor de graaf van Holland

Kasteel de Blauwe Toren te Gorinchem

Hein Hundertmark

Het kasteel de Blauwe Toren te Gorinchem is nog steeds in het lokale collectieve geheugen verankerd, hoewel het al tussen 1580 en 1600 met de grond gelijk gemaakt is voor de aanleg van de huidige vestingwerken van de stad. Vooral over de tot de verbeelding sprekende Blauwe Toren - de naamgever van het kasteel - zijn we goed ingelicht.¹ Deze toren is één van de vier torens van de hoofdburcht die in de loop van de vijftiende eeuw aan het kasteel is toegevoegd door Karel de Stoute, hertog van Bourgondië (1467-1477). Over de oorspronkelijke bouw van het kasteel door Willem VI, graaf van Holland (1404-1417), was daarentegen weinig tot niets bekend. Tot het moment in 2016 van de archeologische vondst van muurwerk met een toren vlak ten zuiden van de historische binnenstad van Gorinchem (afb. 1 en 2). Aanvankelijk werd ervan uitgegaan dat het een stuk stadsmuur betrof, maar uit nader bouw-historisch onderzoek bleek dat het gaat om een hoektoren van de hoofdburcht en een deel van de voorburcht van het kasteel de Blauwe Toren. Ook zijn nieuwe inzichten verkregen over de bouwgeschiedenis van het kasteel, dat een aan veranderingen onderhevige gefaseerde uitvoering heeft gekend.²

Historisch context

Het van oorsprong grafelijke kasteel is in de periode 1412-1417 gebouwd door Willem VI, graaf van Holland. Aanleiding vormde de beëindiging van het langdurige conflict tussen de graven van Holland en één van haar leenmannen: Jan V van Arkel. Dit conflict staat bekend als de Arkelse oorlog (1401-1412), waarin uiteindelijk Jan van Arkel het onderspit zou delven.³ Hiermee verviel de heerlijkheid Gorinchem, inclusief het kasteel van de Heren van Arkel, toe aan het graafschap Holland. Als statement liet de Hollandse graaf het kasteel van zijn tegenstrever, dat vlak ten oosten van Gorinchem lag, afbreken om *'sels de gedachtenisse van de voorgaande grootsheit van 't huys*

van Arkel uyt te roeyen'.⁴ Vervolgens bouwt de graaf een nieuw kasteel ten zuiden van Gorinchem.⁵ De bouw van dit kasteel, dat een hoofdburcht met een voorburcht omvatte, moet binnen 5 jaar zijn voltooid. Zo wist het nieuwe kasteel in 1417 succesvol stand te houden tegen belegeraars. Het kasteel heeft het tijdens deze belegering wel zwaar te voortduren gehad, zo waren de herstelwerkzaamheden een jaar later nog in volle gang. In 1418 werd nog kalk ingekocht voor het herstel van een stuk muurwerk en een toren *'die ontweghescoten waren'*.⁶ In 1461 neemt Karel de Stoute, dan nog graaf van Charolais, het besluit om het kasteel te verbouwen tot een residentie.⁷ Hij is het geweest die twee enorme torens aan de hoofdburcht van het kastelencomplex heeft laten toevoegen, waaronder een imposant in Namense steen (blauwe hardsteen) opgetrokken donjon, de zogenoemde Blauwe Toren, naamgever van

Afb. 1 Overzicht van de archeologisch vrijgelegde restanten van kasteel de Blauwe Toren te Gorinchem. Op de voorgrond een restant van de hoektoren van de hoofdburcht en rechts aansluitend een stuk schildmuur van de voorburcht. Opname richting het noordoosten, met op de achtergrond het Tolhuis uit 1598. Foto: auteur, 2017.

het kasteel. Voor de bouw van de twee torens, waaronder de geheel omgrachte donjon, moest een stuk van de hoofdburcht worden geamoveerd. Zo is er in 1463 sprake van het schoonbikken van sloopstenen (voor hergebruik), die afkomstig waren van een woonvleugel van het kasteel.⁸ Na 1465 lijkt het of de interesse van Karel de Stoute voor de afbouw van de Blauwe Toren verflauwt, en de bouw op een lager pitje wordt gezet of zelfs tijdelijk onderbroken wordt. Naar nu blijkt wordt er ondanks verder gebouwd aan het zeer ambitieuze bouwplan en de werkzaamheden strekten zich uit tot na de dood van Karel de Stoute in 1477. Uiteindelijk werd in 1478/1479 de Blauwe Toren voltooid.⁹

Tenslotte wordt in de periode 1522-1525, op instigatie van landsvoogdes Margaretha van Oostenrijk, een grootschalige verbouwing uitgevoerd van de Blauwe Toren waarbij het een nieuwe bovenbouw verkreeg. De nieuwe bovenbouw van de toren omvatte een krans van trapgeveltjes met een slanke toren, bekroond met een uivormige spits.¹⁰ Hiermee verkreeg kasteel de Blauwe Toren zijn kenmerkende silhouet, bekend van topografische afbeeldingen.

In de periode 1580-1600 werd het kasteel gesloopt om plaats te maken voor nieuwe vestingwerken voor de stad Gorinchem.

Aanvankelijk bleef een aantal onderdelen van het kasteel, zoals de onderbouw van de Blauwe Toren en een stuk weermuur met toren, behouden.¹¹ In 1600 is uiteindelijk alles verdwenen om plaats te maken voor de huidige vestingwerken.

Vestingwerk of kasteel?

De opgraving van het muurwerk vond plaats vanaf november 2016 en werd in maart 2017 afgesloten (afb. 3). De conclusies in het archeologisch evaluatierapport,¹² inclusief een bouwhistorische ondersteuning,¹³ waren echter niet overtuigend.¹⁴ Het zou gaan om het restant van laatmiddeleeuwse stedelijke vestingwerken in de vorm van een toren en een stuk stadsmuur, met een weergang op bogen en een stortkoker.¹⁵ Er is géén sprake van een fasering in het funderingsmuurwerk en de muurresten zouden dateren uit de late veertiende eeuw.¹⁶ De bouwhistoricus onderschrijft in zijn rapportage de conclusies uit het archeologisch evaluatierapport. Zo is volgens hem het veertiende-eeuwse metselwerk van de stadsmuur en muurtoren uitgevoerd in kruisverband¹⁷ en vertoont de gebruikte natuursteen bij de schietgaten en de plintlijst van de torengewel een scharreerslagafwerking die daarentegen kenmerkend is

Afb. 2 Een pijl wijst naar de rode omcirkeling die de vondstlocatie markeert van kasteel de Blauwe Toren, vlak ten zuiden van de historische binnenstad van Gorinchem. Topografische kaart: J.W. van Aalst, www.opentopo.nl.

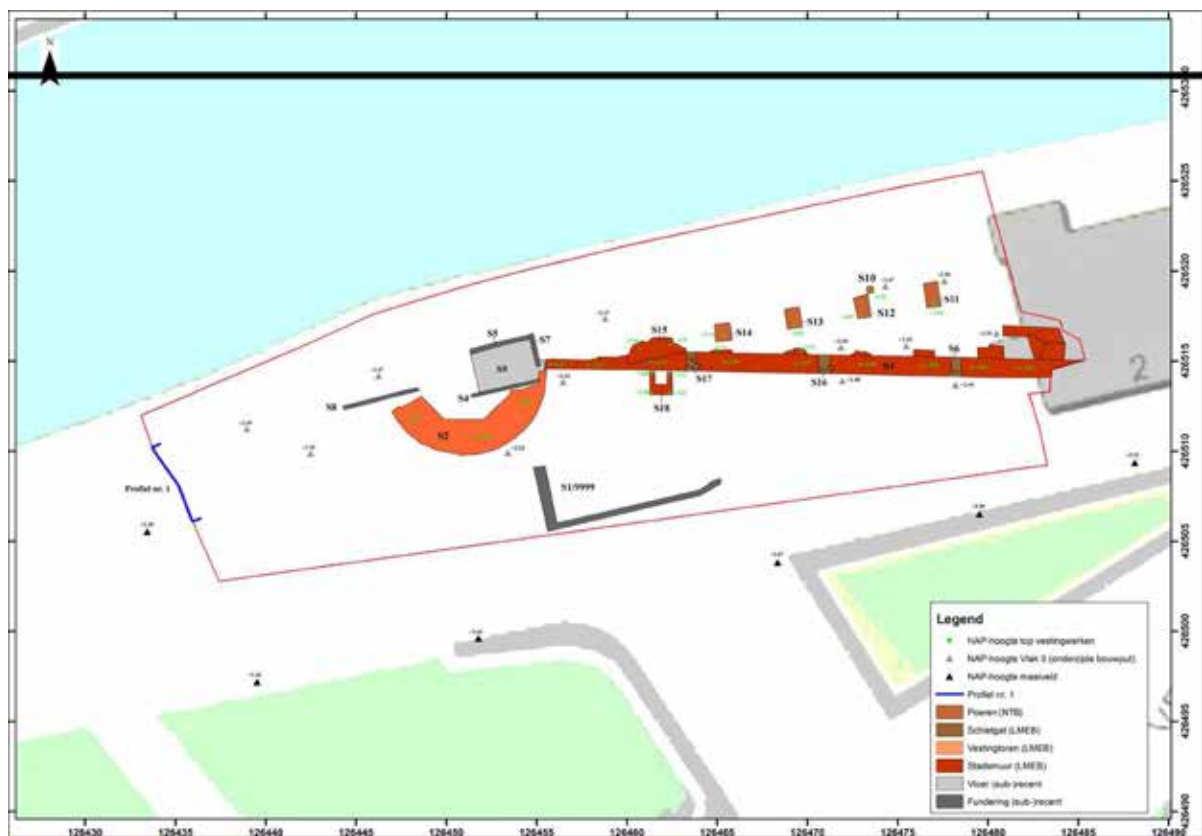
voor een datering in het begin van de vijftiende eeuw.¹⁸ Deze contradictie en de veronderstelling dat er sprake zou zijn van de toepassing van kruisverband, een metselverband dat op zijn vroegst in de zestiende eeuw wordt toegepast, riep vragen op. Ook de aanname in beide rapporten, dat er sprake zou zijn van de vondst van een stuk stadsmuur met muurtoren van de stedelijke vestingwerken van Gorinchem, deed vragen oprijzen. Op alle topografische afbeeldingen wordt namelijk ter hoogte van de plek van de archeologische vondst het kasteel de Blauwe Toren geprojecteerd.¹⁹ Onduidelijkheid en verwarring alom, wat uiteindelijk zou leiden tot een hernieuwd onderzoek.

Nieuw bouwhistorisch onderzoek

In augustus 2017 is het vrijgelegde muurwerk opnieuw bouwhistorisch onderzocht. Naar het zich nu laat aanzien is er tijdens de opgraving van 2016-2017 een hoektoren van

de hoofdburcht van kasteel de Blauwe Toren vrijgelegd. Ook is een stuk schildmuur met ertegen een langsvleugel van de voorburcht bewaard gebleven (zie afb. 14). Hoofd- en voorburcht werden gescheiden door een gracht, en om te voorkomen dat eventuele belegeraars zich toegang zouden kunnen verschaffen tot deze gracht, is een zogenoemde beer aangebracht.²⁰ In het hart van deze muur is omwille van de doorstroming van het grachtwater een waterdoorlaat aangebracht, die in Gorinchem ook wel een heul wordt genoemd.

Omdat er in het vrijgelegde muurwerk wel degelijk sprake is van een bouwfasering, kan een goed beeld gevormd worden hoe het kasteel tot stand is gekomen. Zo is er sprake van een wijziging tijdens uitvoering en latere toevoegingen. Ook is bijzonder dat we hier niet met funderingswerk van doen hebben maar met opgaand metselwerk. Gevelwerk dus, en daardoor is het ook mogelijk om een inzicht te verkrijgen in de oorspronkelijk beoogde architectonische uitstraling van de kasteelgevels.

Afb. 3 Overzicht van de vondstlocatie met het aangetroffen muurwerk. In kleur de verschillende bouwonderdelen en bouwfasering. In rood het vroeg vijftiende-eeuwse muurwerk van de voorburcht, en in oranje de ronde toren van de hoofdburcht. Het recente muurwerk in grijs en in lichtbruin een schuin weglopende poerenreeks, vermoedelijk uit de achttiende eeuw. Plattegrondtekening: L.R. van Wilgen, 2017.

De gefaseerde bouw van een nieuw kasteel

Het vrijgelegde muurwerk van kasteel de Blauwe Toren uit 1412-1417 is in drie verschillende bouwfases tot stand gekomen (afb. 4, 5, 6 en 7, zie pag. 40-42). De eerste bouwfase betreft het basement van de ronde toren van de hoofdburcht en de onderste zone van de schildmuur van de voorburcht. De oorspronkelijke gevelhoek van de schildmuur ligt op 4½ m afstand van de torengewel. Deze gevelhoek heeft een hoekblokpatroon van Gobertange steen (afb. 8). De hoogte van de eerste bouwfase van de schildmuur is in het metselwerk af te lezen aan een doorlopende horizontale bouwnaad. Deze horizontale bouwnaad is aan de binnenplaatszijde van de voorburcht het duidelijkst te onderscheiden, namelijk aan een versnijding en aan de bovenzijde van poeren voor een stenen weergang op bogen (afb. 9).

In het totaal zijn zes poeren waargenomen. Kenmerkend aan vijf van de zes poeren is dat deze een gemetselde bouwstap vertonen in de vorm van een vallende tand.²¹ Tijdens de daaropvolgende bouwfase zou hier op worden aangesloten, om de bouwmassa van de poeren te completeren. Dit is echter niet tot uitvoering gekomen. Van de zesde poer is wel de volle bouwmassa tot stand gekomen; het betreft een poer in de binnenhoek van de gevel met de in natuursteen uitgevoerde hoekblokpatroon.²² Bijzonder is dat er bij twee poeren ook zogenoemde kruislagen zijn waargenomen. Deze lagen, waarbij de bakstenen onder een hoek van 45 graden op de gevellijn

zijn aangebracht, zijn beter bestand tegen het opvangen van kogelinslagen van vuurgeschut. Hierbij wordt de kracht van de inslag verspreid over de schuin lopende voegen. Gebruikelijk is dat de metsellagen van het baksteenmetselwerk, in de kern van de muur, om en om uitgevoerd zijn als kruislagen.²³

Het baksteen metselwerk van de schildmuur is uitgevoerd in een metselverband van afwisselend koppen- en strekkenlagen en is opgetrokken in steenformaten van 24½ / 25 / 25½ x 11½ / 12 x 5 / 5½ centimeter, met een tienlagenmaat van 64 centimeter. Het metselwerk van de ronde toren is aan de binnenzijde eveneens uitgevoerd in een metselverband van afwisselend koppen- en strekkenlagen, terwijl het metselwerk van de ronde buitengevel is uitgevoerd in Vlaams verband.²⁴ Baksteenformaten en lagenmaat van de toren van de hoofdburcht en de schildmuur van de voorburcht zijn gelijk.

De binnengevel van de toren is in tegenstelling tot de ronde buitengevel met rechte gevelvlakken met binnenhoeken afgewerkt, zodat er oorspronkelijk sprake was van een achthoekige torenruimte. Vermoedelijk was deze torenruimte overwelfd, omdat het gezien de vondst van drie dichtgezette schietgatnissen een soort 'geschutsruimte' betrof. De schietgatnissen zijn aan de binnenzijde afgedekt door een steense segmentboog en aan de buitengevelzijde afgewerkt met natuursteen blokken van Gobertange steen. De schietgatopening bestaat uit een rond gat, waaruit de loop van het kanon stak, met erop een verticale smalle kijksleuf (afb. 10). De drie schietgaten zijn ieder afgewerkt met zes blokken natuursteen. De plint van de toren,

Afb. 8 Gevelhoek van de schildmuur van de voorburcht, met een hoekblokpatroon van Gobertange steen. Op de gevelhoek sluit het metselwerk van de beer aan, die de gracht tussen voor- en hoofdburcht afsloot. Foto: auteur 2017.

Afb. 9 Binnenplaatszijde van de schildmuur van de voorburcht. De rode stippellijn markeert de versnijding en de twee pijlen poeraanzetten. Tussen de beide poeren is een schietgatopening zichtbaar. Foto: auteur 2017.

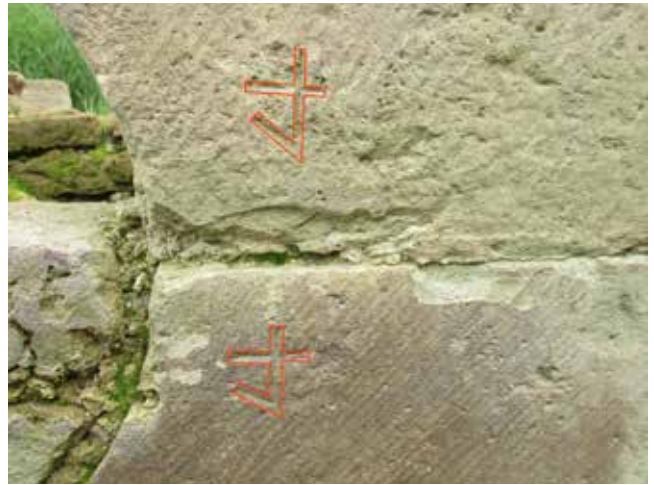
waarin de schietgaten zijn aangebracht, heeft onder de schietgaten een basement van natuursteen, tegen het wassende water en ijsgang van de rivier de Merwede. De bovenzijde van de torenplint is afgewerkt met een plintlijst die is samengesteld uit twee lagen natuursteen, waarvan de onderste een waterlijst is met een kwart holprofiel (zie afb. 12).

De bouwwijziging

Na een korte bouwstop (vermoedelijk een seizoenstop) wordt er verder gebouwd aan de schildmuur van de voorburcht. Of er ook verder gebouwd werd aan de toren van de hoofdburcht kon vanwege de sloopgrens van het muurwerk niet meer nagegaan worden. Het metselwerk van deze bouwfase is identiek aan het metselwerk van de eerste bouwfase. Bij het verder optrekken van de schildmuur is er echter sprake van een bouwwijziging. Zo wordt er afgezien van een stenen weergang met bogen op poeren. Het metselwerk van de tweede fase vertoont ter plaatse van de poeren namelijk geen onderbreking of bouwsporen, waaruit opgemaakt kan worden dat de poeren nooit volgens plan van bouwphase 1 zijn voltooid. Wel is kenmerkend dat de ritmiek van de onvoltooide poeren bepalend is geweest voor het aanbrengen van een alternerend stelsel van schietgaten, met in het totaal drie schietgaten. De schietgatopeningen zijn identiek aan de schietgatopeningen van de toren van de hoofdburcht. Op twee blokken Gobertange steen van het meest oostelijke schietgat is een steenhouwersmerk aangetroffen (afb. 11).

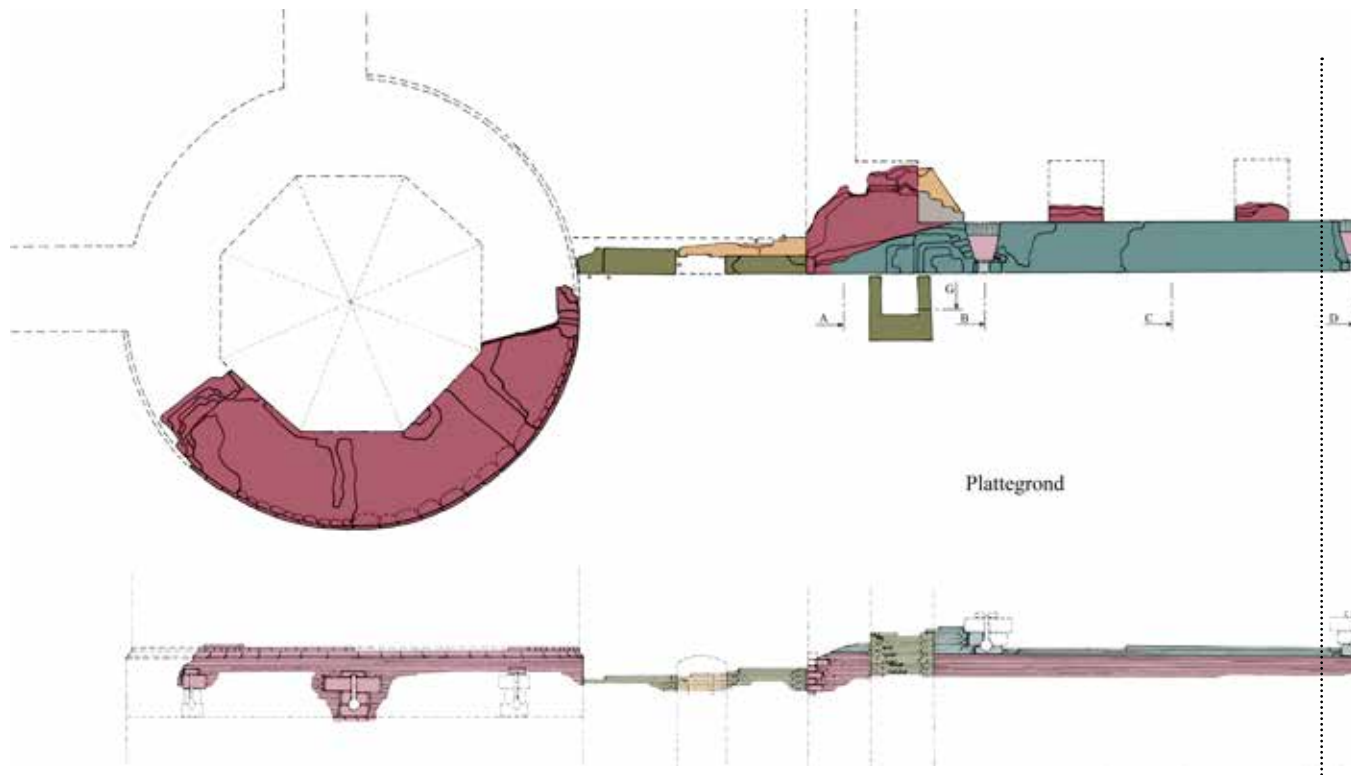
Afb. 10 Het vrijgelegde middelste schietgat van de hoektoren van de hoofdburcht. Herkenbaar is de verticale smalle kijksleuf met eronder de dichtgezette ronde schietgatopening voor een kanon. Kijksleuf en schietgatopening zijn met Gobertange steen afgewerkt. De top van het tegen de dichtgezette kijksleuf en schietgat opgeworpen dijklichaam tekent zich af als een zwarte horizontale grens. Foto: auteur 2017.

Afb. 11 Detail van twee blokken van Gobertange steen van het meest oostelijke schietgat van de schildmuur van de voorburcht. De met een scharreerslag afgewerkte blokken vertonen twee steenhouwersmerken, die met een rode lijn zijn geaccentueerd. Foto: auteur 2017.

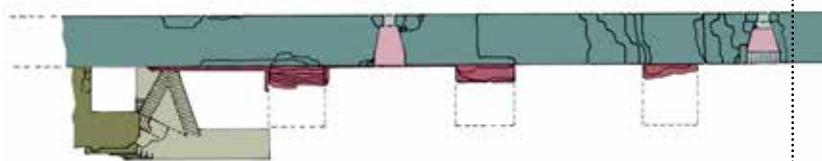
Afb. 12 Muurwerk van de beer, met waterdoorlaat, met op de voorgrond de bouwmassa van de gevelhoek van de schildmuur van de voorburcht en op de achtergrond het restant van de ronde hoektoren van de hoofdburcht. Het muurwerk van de beer is in een later stadium aan de binnenzijde verzwaaard, waarbij de waterdoorlaat grotendeels is dichtgezet. Foto: auteur 2017.

Plattegrond

Bouwfasering

■ 1412-1417 1e fase	■ 1461-1478/1479
■ 1412-1417 2e fase	■ 1522-1525
■ 1412-1417 3e fase	■ 19de-eeuws

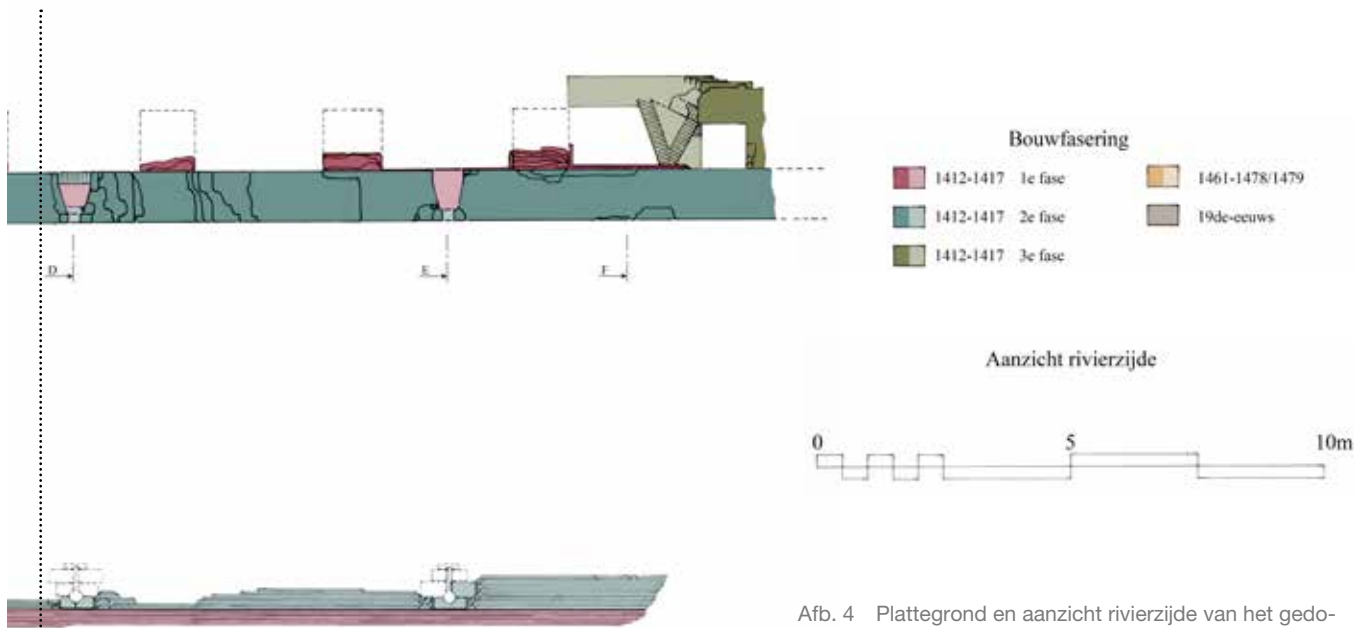

Voorburch

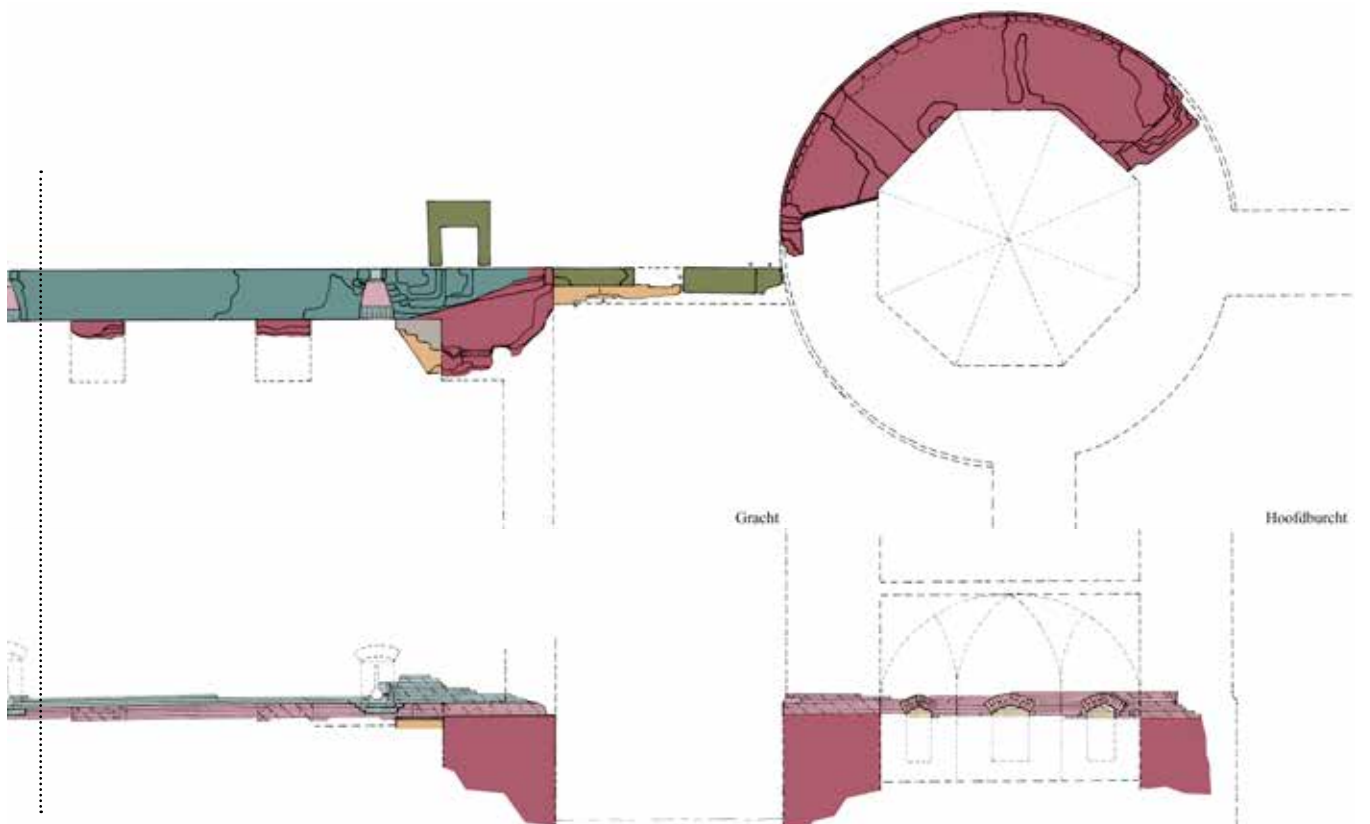
Binnenaanzicht

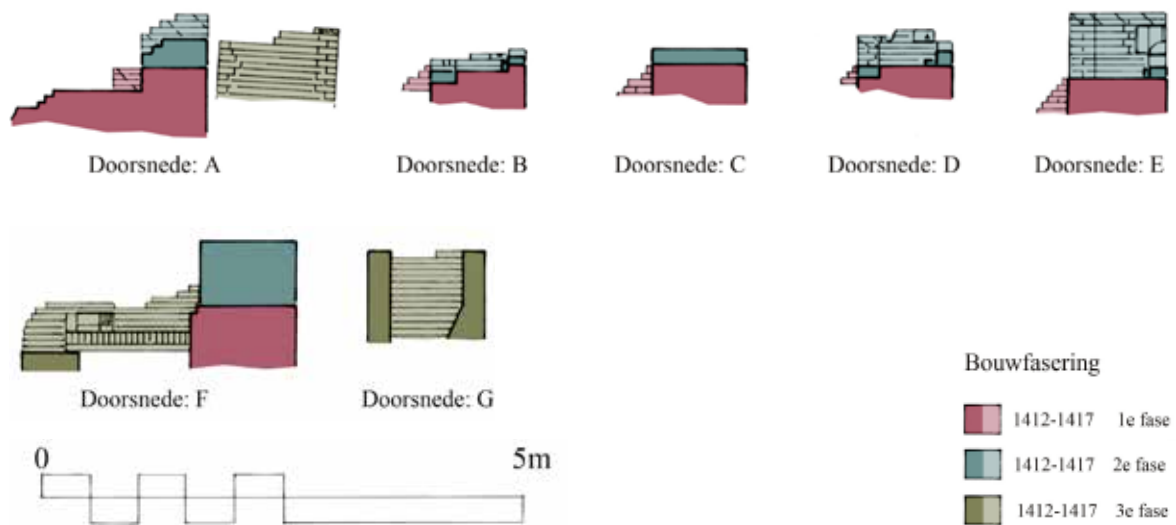

Afb. 5 Plattegrond en aanzicht binnenplaatszijde van het gedocumenteerde muurwerk, met de verschillende bouwfases in kleur. Documentatietekening: auteur 2017.

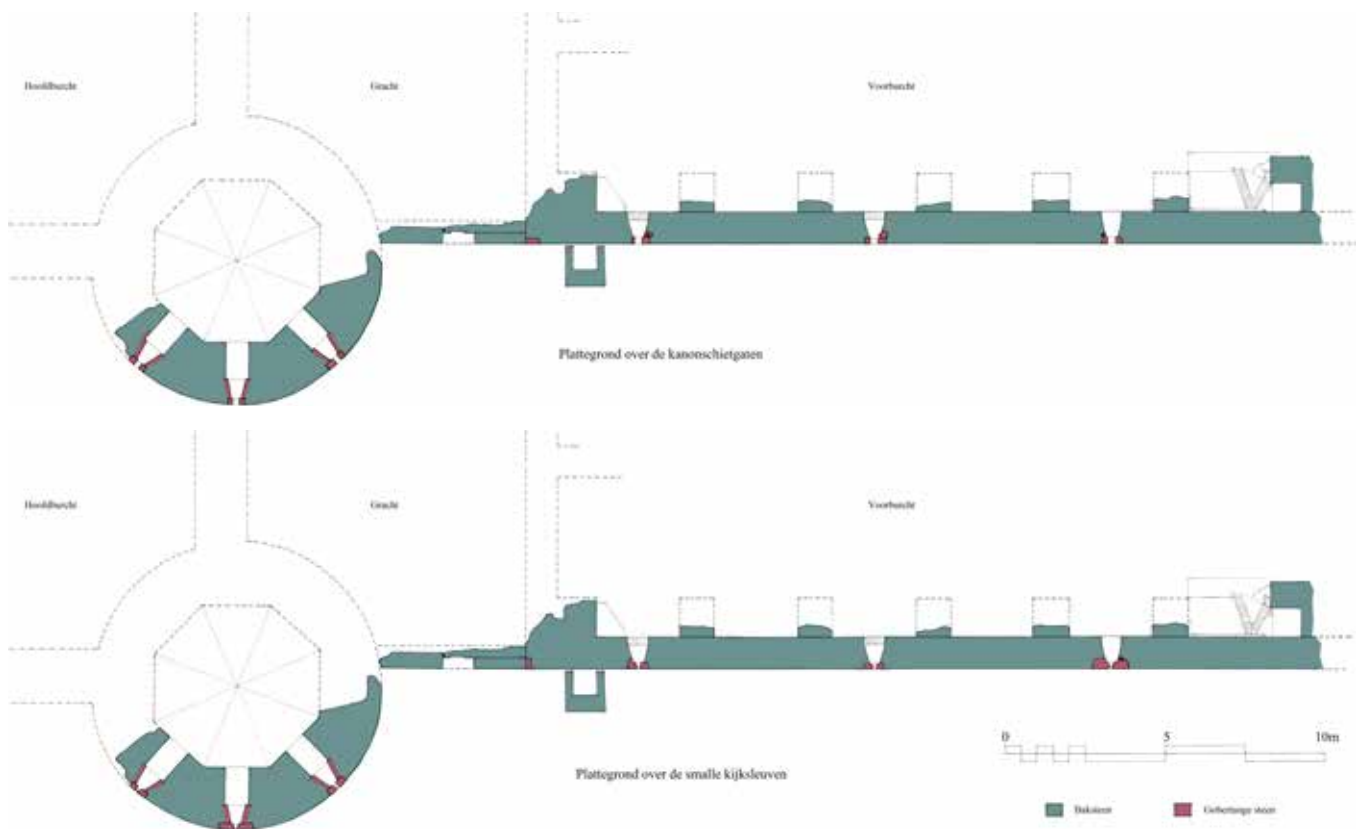

Afb. 4 Plattegrond en aanzicht rivierzijde van het gedocumenteerde muurwerk, met de verschillende bouwfases in kleur. Documentatietekening: auteur 2017.

Afb. 6 Dwarsdoorsneden van het gedocumenteerde muurwerk, met de verschillende bouwfases in kleur. Documentatietekening: auteur 2017.

Afb. 7 Plattegronden van het gedocumenteerde muurwerk. Baksteenwerk en Gobertange steen in kleur aangegeven. Op de bovenste plattegrond zijn de kanonschietgaten van de schildmuur van de voorburcht en de hoektoren van de hoofdburcht aangegeven en op de plattegrond daaronder de smalle kijkvensters boven op de schietgatopeningen. Documentatietekening: auteur 2017.

Zeer bijzonder is de aanwezigheid van smeedijzeren duimen voor luiken, voor het afsluiten van de schietgatopening in verband met tocht. Deze duimen zijn in zogenoemde duimblokken van Gobertange steen bevestigd. Hieruit kan opgemaakt worden dat bij de tweede bouwfase het oorspronkelijke bouwplan van een schildmuur met een stenen weergang met bogen op poeren is verlaten voor een schildmuur met daartegen bebouwing.²⁵ Dit betrof vermoedelijk een langsvleugel tegen de binnenzijde van de schildmuur, met een souterrain dat zowel de functie van kelderruimte als dat van 'geschutsruimte' had.

De voltooiing

Mogelijk is er weer na een korte bouwstop verder gewerkt aan de afbouw van het kasteel. Deze laatste fase kenmerkt zich vooral door enkele toevoegingen, zoals een stortkoker tegen de buitengevel van de schildmuur van de voorburcht en het aanbrengen van een beer, waarmee de gracht tussen voor- en hoofdburcht wordt afgesloten. Ook wordt in de kelderruimte van de langsvleugel een trap met gemak ingevoegd. Deze trap vormt de toegang tot de kelder en geeft tegelijkertijd toegang tot een gemaknis. De trap betrof vermoedelijk een gemetselde spiltrap met op de keldervloer een driehoekige trede. Met het naar beneden lopen draaide men de kelderruimte in of men kon op de driehoekige trede ook de andere richting kiezen, naar de gemaknis.

Tegen de buitengevelzijde van de schildmuur wordt een stortkoker, waarop gemakken van de erboven gelegen verdiepingen loosden, aangebracht. De stortopening bevindt zich aan de oostzijde van de stortkoker, dus tegen de stroming van het rivierwater in. Hierdoor wordt de stortkoker ook 'schoongespoeld'. Hieruit kan opgemaakt worden dat de schildmuur van de voorburcht oorspronkelijk met de voet in het water heeft gestaan. Hetzelfde geldt voor de hoektoren van de hoofdburcht, waarvan de plint een in Gobertange steen uitgevoerd basement heeft.

De opening van de gracht tussen de toren van de hoofdburcht en de schildmuur van de voorburcht wordt gesloten door de bouw van een beer met een waterdoorlaat (afb. 10). Deze waterdoorlaat heeft een opening van 95 centimeter en werd vermoedelijk aan de bovenzijde afgedekt door een segmentboog. Waarschijnlijk was de beer afgedekt met een ezelsrug. Het metselwerk van deze bouwfase is identiek aan de twee voorgaande fasen.

De verbouwing

In 1461-1478/1479 wordt de hoofdburcht van het kasteel grondig verbouwd, door de toevoeging van twee enorme ronden torens waaronder een omgrachte donjon: de Blauwe Toren. Vermoedelijk is toen ook de beer met waterdoorlaat van de gracht tussen voor- en hoofdburcht versterkt. Het metselwerk van deze versterking is opgetrokken in iets kleinere vijftiende-eeuwse baksteenformaten van $24\frac{1}{2} \times 11\frac{1}{2} / 12 \times 5 / 5\frac{1}{2}$ centimeter en komt overeen met de baksteenformaten van de in 1450-1517 gebouwde Sint Janstoren van de Grote Kerk, in het stadscentrum van Gorinchem.²⁶

Vermoedelijk betreft deze versterking meer dan alleen een verzwaring van het metselwerk van de beer. Zo wordt ook de opening van de waterdoorlaat verkleind en mogelijk is de beer de onderbouw gaan vormen van een gebouwtje. Op een anonieme tekening uit 1524-1578, waarop het zuidelijke waterfront van het kasteel redelijk betrouwbaar lijkt te zijn afgebeeld, is ter plaatse van de oorspronkelijke grachtopening tussen de hoektoren van de hoofdburcht en langsvleugel van de voorburcht een gebouwtje met waterdoorlaat aangegeven (zie afb. 14). Tegelijkertijd wordt in de binnenhoek van de langsvleugel een gemetselde spiltrap aangebracht, waarvan de onderste trede is teruggevonden. Mogelijk ontsloot deze trap ook het aangrenzende gebouwtje.

Aanbrengen van een dijklichaam

Tijdens de verbouwingswerkzaamheden aan de donjon Blauwe Toren in 1522-1525 worden de kanonschietgaten van de 'geschutsruimte' van de zuidoostelijke toren van de hoofdburcht dichtgezet. Deze dichtzettingen zijn deels uitgevoerd in IJsselsteen, een baksteensoort die gerust in de zestiende eeuw gedateerd kan worden. Deze dichtzetting houdt verband met het aanbrengen van een dijklichaam tegen de zuidgevels van de hoofdburcht, het gebouwtje met waterdoorlaat en voorburcht. Waargenomen is dat zich op het metselwerk van de torenplint en de vulling van de schietgaten een zwarte horizontale grens aftekent van de overgang van vervuild naar schoon baksteen- en natuursteenwerk (zie afb. 10). De vervuiling van het baksteen- en natuursteenwerk is ontstaan door het aarden lichaam van een dijk. Dit dijklichaam wordt op alle topografische afbeeldingen afgebeeld. Daarop is onder andere herkenbaar dat de waterdoorlaat van de gracht tussen voor- en hoofdburcht blijft functioneren. Zo is in het dijklichaam een duiker met uitlaat tot de rivier de Merwede aangebracht, zodat gracht- en rivierwater met elkaar in verbinding blijven ondanks het nieuwe dijklichaam. Vermoedelijk raakte toen ook de stort-

koker tegen de weermuur van de voorburcht in ongebruik. Het jongste aardewerk dat in deze stortkoker is aangetroffen, wordt gedateerd in het begin van de zestiende eeuw.²⁷

Reconstructie van het kasteel

Aan de hand van topografische afbeeldingen en de opgravingsgegevens kunnen we ons een beeld vormen van hoe het kasteel dat in 1412-1417 door Willem VI, graaf van Holland, is gebouwd eruitgezien heeft, alsmede van de transformatie die het kasteel in 1461-1478/1479 heeft ondergaan onder Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, en de grootschalige verbouwing in 1522-1525 van landsvoogdes Margaretha van Oostenrijk.

Het kasteelcomplex dat door Willem VI, graaf van Holland, is gebouwd omvatte vermoedelijk een vierkante hoofdburcht, vergelijkbaar met het Muiderslot, en een voorburcht. Het kasteelcomplex is nog deels herkenbaar op de kaart van Jacob van

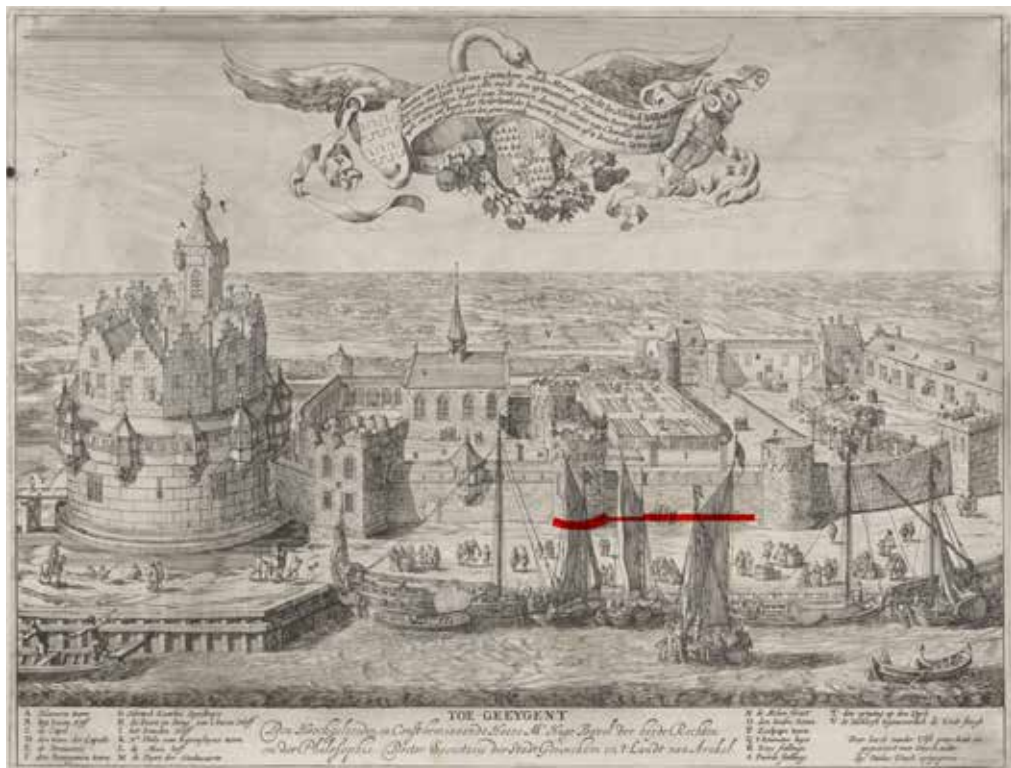
Deventer uit circa 1550. Hierop is een hoofdburcht met een door een gracht gescheiden voorburcht herkenbaar. Kenmerkend is dat hoofd- en voorburcht aansloten op de vestingwerken van de stad. De hoofdburcht vertoont links de twee enorme in 1461-1478/1479 toegevoegde torens, waaronder een geheel omgrachte donjon; de zogenoemde Blauwe Toren (afb. 13). Het kasteel staat opvallend gedetailleerd afgebeeld op een anonieme tekening uit 1524-1578. Hierop lijkt het waterfront (zuidzijde) van hoofd- en voorburcht behoorlijk betrouwbaar weergegeven, waardoor we ons een goed beeld kunnen vormen van hoe het kasteel eruit heeft gezien (afb. 14). Het betreft vermoedelijk de meest betrouwbare weergave van het kasteel, van vóór de sloop in 1580-1600. Als laatste is er de topografische afbeelding van het kasteel van de hand van Jan van der Ulft uit 1656. Deze is vervaardigd ná de sloop van het kasteel, maar desondanks acceptabel (afb. 15). Het vermoeden bestaat dat Van der Ulft zich heeft laten leiden door oudere, mogelijk niet meer bewaard gebleven, afbeeldingen en beschrijvingen.

Afb. 13 Uitsnede van de stadsplattegrond van Gorinchem van Jacob van Deventer uit circa 1550. Links is de hoofdburcht herkenbaar met een geheel omgrachte donjon; de zogenoemde Blauwe Toren en naamgever van het kasteel, en rechts de voorburcht. Met een zwarte pijl is het stuk van het kasteel gemarkeerd dat archeologisch is vrijgelegd. Nationaal Archief Den Haag.

Afb. 14 Uitsnede van de anonieme tekening van kasteel de Blauwe Toren uit de periode 1524-1578, waarop het waterfront (zuidzijde) van hoofd- en voorburcht redelijk betrouwbaar lijkt weergegeven. Met een zwarte pijl is het stuk van het kasteel gemarkeerd dat in 2016 is gevonden en met rood is het muurwerk gemarkeerd dat archeologisch is vrijgelegd. Herkenbaar is het gebouwtje met waterdoorlaat, ter plaatse van de oorspronkelijke beer, uit de periode 1461-1478/1479. Dit gebouwtje, met grijs (leien)dak met trapgevel sloot de gracht tussen de hoektoren van de hoofdburcht en voorburcht af. Geheel links is de Blauwe Toren uit zichtbaar, met een krans van trapgeveltjes die in 1522-1525 zijn toegevoegd. Regionaal Archief Gorinchem.

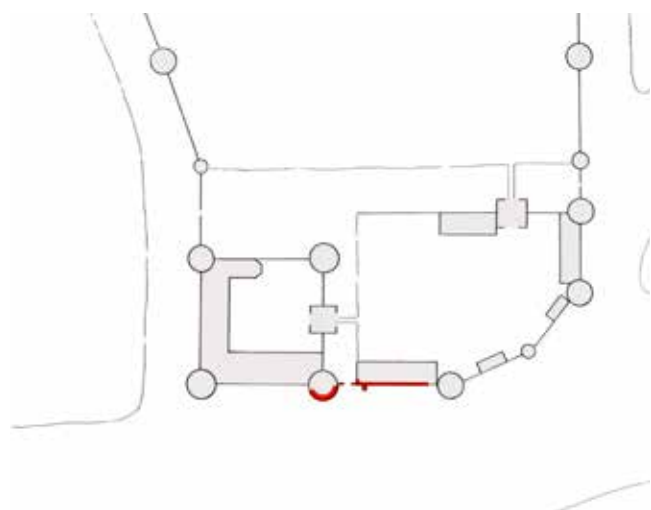
Afb. 15 Gravure van kasteel de Blauwe Toren van Jan van der Ulf uit 1656. Met rood is het muurwerk van het kasteel gemarkeerd dat archeologisch is vrijgelegd. Rijksmuseum Amsterdam.

Aan de hand van de hiervoor aangehaalde topografische afbeeldingen, in combinatie met de nieuwe bouwhistorische gegevens, is in twee reconstructieplattegronden getracht een beeld op te roepen van hoe het oorspronkelijke kasteelcomplex van Willem VI, graaf van Holland, er uit heeft gezien. En hoe het kasteel er uit zag na de transformatie onder Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, en de verbouwing door landsvoogdes Margaretha van Oostenrijk (afb. 16 en 17).

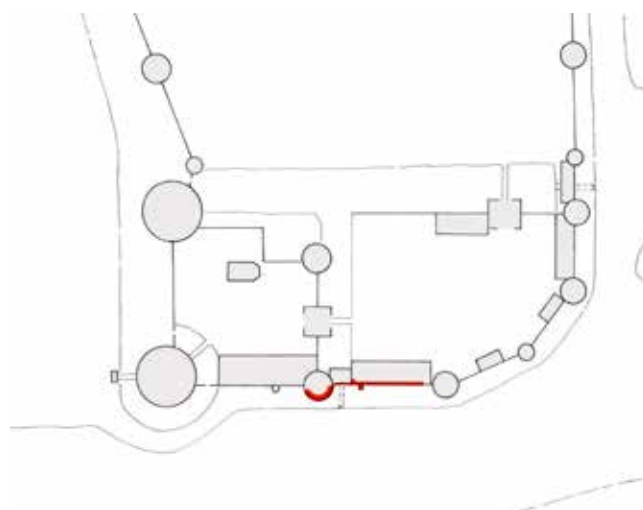
Resume, vestingwerk of kasteel?

Het in 1412-1417 gebouwde kasteel van Willem VI, graaf van Holland, omvatte een hoofd- en voorburcht die geïncorporeerd waren in de stadsmuur. Een aspect dat vaker voorkomt bij het zogenoemde fenomeen van dwangburcht. Daarom wordt hier nader ingegaan op de relatie kasteel en stadsmuur. Inmiddels is na de eerste archeologisch waarneming van de stadsmuur, en naast de vondst van het muurwerk van het kasteel de Blauwe Toren, ook op twee andere plekken rondom de historische binnenstad van Gorinchem tijdens archeologisch onderzoek de middeleeuwse stadsmuur aangesneden (afb. 18).²⁸ Door deze nieuwe archeologische vondsten, die bouwhistorisch zijn begeleid door de auteur, is een analyse mogelijk van zowel de bouwgeschiedenis als de datering van de bouw van de stadsmuur, in relatie tot het kasteel.

De bouw van de stadsmuur wordt op basis van historische bronnen, in combinatie met de gebruikte baksteenformaten en lagenmaat, gedateerd om en nabij 1382, het jaar van stadsrechtverlening door Otto van Arkel. Nu is onduidelijk of met de bouw van de stadsmuur begonnen is in 1382 of dat de stadsrechten zijn verleend op het moment dat de stadsmuur was voltooid. Wel staat vast dat de bouw van stadsmuren enkele decennia in beslag neemt, zodat bekeken dient te worden of de stadsmuur van Gorinchem aan het eind veertiende eeuw of het begin vijftiende eeuw tot stand is gekomen of in zijn geheel uit de veertiende eeuw stamt. Nu vormt een belangrijk houvast in de baksteendatering, voor de Gorinchemse stadsmuur, het in 2016-2017 opgegraven restant van het kasteel de Blauwe toren. Uit historische bronnen is bekend dat dit kasteel door Willem VI, graaf van Holland, in 1412-1417 is gebouwd. Bouwhistorisch is vastgesteld dat het metselwerk van de zuidoostelijke toren van de hoofdburcht en de zuidelijke langsmuur van de voorburcht opgetrokken zijn in baksteenformaten van $24\frac{1}{2} / 25 / 25\frac{1}{2} \times 11\frac{1}{2} / 12 \times 5 / 5\frac{1}{2}$ centimeter. Dit baksteenformaat komt redelijk overeen met het baksteenformaat van $24\frac{1}{2} / 25\frac{1}{2} \times 11\frac{1}{2} / 12 \times 6$ centimeter van het in 2005 aangetroffen stuk stadsmuur in de Keizerstraat en vermoed wordt dat dit stuk stadsmuur rond 1382 gereed is gekomen.²⁹ Het in 2019 archeologisch vrijgelegde stuk stadsmuur met muurtoren in de Bagijnenwalstraat

Afb. 16 Reconstructie van de vermoedelijke plattegrond van het Kasteel van Willem VI, graaf van Holland, uit 1412-1417. Kenmerkend is dat het kasteel een wezenlijk onderdeel vormde van de stadsbevestiging. Met rood is het muurwerk van het kasteel gemarkeerd dat archeologisch is vrijgelegd. Reconstructieplattegrond: auteur 2017.

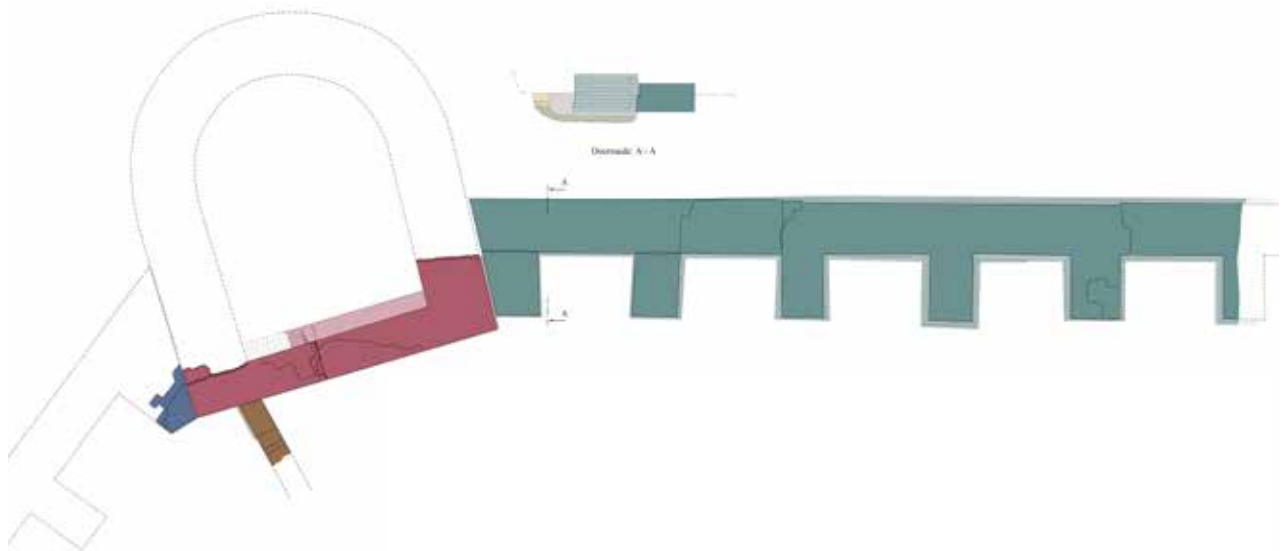

Afb. 17 Reconstructie van de vermoedelijke plattegrond van kasteel de Blauwe Toren na de transformatie onder Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, in de periode 1461-1478/1479 en de grondige verbouwing door landsvoogdes Margaretha van Oostenrijk in de periode 1522-1525. Met rood is het muurwerk van het kasteel gemarkeerd dat archeologisch is vrijgelegd. Reconstructieplattegrond: auteur 2017.

vertoonde daarentegen beduidend grotere baksteenformaten van $29\frac{1}{2} / 30 / 30\frac{1}{2} \times 14 / 14\frac{1}{2} \times 7$ centimeter, die eerder in de vroege dan late veertiende eeuw geplaatst kunnen worden (afb. 19).³⁰ Dit geldt ook voor de baksteenformaten die bij het in 2018 vrijgelegde stuk stadsmuur in de Hazewindhondstraat zijn vastgelegd: $29 \times 14 \times 6\frac{1}{2}/7$ centimeter.³¹ Met deze twee nieuwe vondsten, in relatie tot de eerste stadsmuurvondst en het muurwerk van kasteel de Blauwe Toren uit 1412-1417, kan gesteld worden dat de stadsmuur van Gorinchem geheel onder het bewind van de heren Van Arkel in de veertiende eeuw tot stand is gekomen. Vermoedelijk vormt de stadsrechtverlening van 1382 eerder de datum van voltooiing dan de startdatum van een bouwcampagne.

Afb. 18 Uitsnede van de stadsplattegrond van Gorinchem van Jacob van Deventer uit circa 1550. Met een omcirkeling en letters zijn de drie archeologische vondsten van de stadsmuur en de vondstplek van het muurwerk van kasteel de Blauwe Toren gemarkeerd: A: kasteel de Blauwe Toren, B: Keizerstraat 2a, C: Bagijnenwalstraat en D: Hazewindhondstraat 6. Nationaal Archief Den Haag.

Afb. 19 Plattegrond met doorsnede van het gedocumenteerde muurwerk van de stadsmuur met muurtoren in de Bagijnenwalstraat te Gorinchem. De verschillende bouwfases in kleur. In de doorsnedetekening is ook het grondprofiel toegevoegd, met de verschillende grondsporen in kleur. Documentatietekening: auteur 2019.

Noten

- 1 Hermans, Orsel 2017, Hurx 2017 en Hurx 2017a.
- 2 Hundertmark 2017.
- 3 De Vries 2017, 13.
- 4 Den Hartog 2017, 95.
- 5 De Vries 2017, 13.
- 6 De Vries 2017, 13.
- 7 Janssen 1996, 106.
- 8 Hurx 2017a, 192.
- 9 Hurx 2017a, 205.
- 10 Hurx 2017a, 190.
- 11 De Vries 2017, 14.
- 12 Van Wilgen 2017.
- 13 Van Reenen 2017.
- 14 De Vries 2017, 9-10.
- 15 Van Wilgen 2017, 19.
- 16 Van Wilgen 2017, 33. De baksteendatering van Van Wilgen is gebaseerd op de eerdere vondst van een stuk stadsmuur. Dit in de tweede helft van de veertiende eeuw gedateerde stuk stadsmuur is in 2005 tijdens een archeologisch onderzoek in de Keizerstraat in de oostzijde van de historische binnenstad van Gorinchem aangetroffen. Zie: Smole en Dijkstra 2005.
- 17 Van Reenen 2017, 7-8.
- 18 Van Reenen 2017, 19-20. Voor de datering van de scharreerslagafwerking van het natuursteen verwijst Van Reenen naar het onderzoekswerk van Doperé uit 1999, dat gaat over de datering van steenhouwerstechniek in de kerk te Lier (België). In deze publicatie betoogt Doperé dat aan de hand van specifieke verschillen in de scharreerslagafwerking van kalksteen een steenhouwchronologie is vast te stellen, met twee scherpe dateringsgrenzen in de vijftiende eeuw, namelijk: 1410 en 1430/1450.
Zo valt de scharreerslagafwerking van het natuursteen in Gorinchem binnen de twee dateringsgrenzen in de vijftiende eeuw en zou de stadsmuur in deze periode gebouwd kunnen zijn. Dan is het des te opmerkelijker dat Van Reenen in zijn rapportage vervolgens betoogt dat de archeologische datering van het baksteenwerk correct zou kunnen zijn. Zo hangt hij deze veertiende-eeuwse datering op aan een baksteenlijst, die Van Reenen aan de hand van zijn verschillende onderzoeken in de regio Zuid-Holland heeft opgesteld. Van Reenen 2017, 14 en 21.
- 19 Annema 2017.
- 20 Een beer betreft een muur door een gracht voor het opstuwen van water, maar ook om te voorkomen dat een grachtopening toegankelijk is voor belegeraars. Zie ook: Haslinghuis en Janse 1997, 63.
- 21 Een vallende tand wordt ook wel een muizentrap genoemd vanwege de trapsgewijze beëindiging van het metselwerk. Kenmerkend aan de trapsgewijze beëindiging is dat laagsgewijs koppen en strekken elkaar afwisselen. Zie ook: Haslinghuis en Janse 1997, 451 en 481.
- 22 Het metselwerk van de schildmuur met hoekpoer is in een later stadium verhakt en tijdens het archeologisch onderzoek van 2016-2017 geïnterpreteerd als een keldervloertje. Van Wilgen 2017, 31. De bouwhistoricus is daarentegen van mening dat het geen keldervloertje betreft maar dat het metselwerk een beginpunt vormt van een overwelfde weergang, in relatie tot een schuin weglopende poerenreeks. Van Reenen 2017, 8 (zie ook afb. 03. De schuin weglopende poerenreeks is aangeduid met de spoornummers: S11 t/m S14. Het zogenoemde keldervloertje heeft spoornummer S15.)
- 23 Gruben 1995 en Hundertmark 2020, 147.
- 24 Het is in de middeleeuwen zeer gebruikelijk omwille van de ronding van torengelvels deze in Vlaams verband uit te voeren, voor het verkrijgen van goede stootvoegen. Terwijl het Vlaams verband als metselverband voor het overige metselwerk sinds de tweede kwart van de veertiende eeuw buiten gebruik is geraakt. Hundertmark, Emmens, Vink et al. 2016, 50.
- 25 Bij de schietgatnissen van de toren van de hoofdburcht zijn eveneens duimblokken van Gobertange steen aangetroffen, voor smeedijzeren duimen voor luiken voor het afsluiten van de schietgatopeningen.
- 26 Eigen waarneming.
- 27 Wilgen 2017, 36.
- 28 Mol en Hundertmark 2018, Hundertmark in voorbereiding.
- 29 Smole en Dijkstra 2005, 11.
- 30 Hundertmark in voorbereiding.
- 31 Mol en Hundertmark 2018, 20.

Literatuur

Alders en Kramer 1988

G.P. Alders en E. Kramer, 'Een middeleeuwse stinswier te Zweins (Frl.)', *Westerheem* 37 (1988), nr. 3, 157-171.

Alders en Van der Linde

G.P. Alders en C. van der Linde, 'Het Vroner kerkhof te Sint-Pancras, gemeente Langedijk. Archeologisch onderzoek naar een middeleeuwse begraafplaats aan de Bovenweg, voorlopige conclusie (Alkmaar 2011).

Allan 1973

F. Allan, *Geschiedenis van de stad Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen*, deel 2 (Haarlem 1973).

Allan 2005

A.J. Allan, *Het Kennemerlandrecht van 1274 tot het begin van de Republiek* (Amsterdam 2005).

Van Amstel 1999

Th.A.A.M. van Amstel, *De Heren van Amstel 1105-1378. Hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296* (Hilversum 1999).

Anderson 1989

K. Anderson, Weerstandsonderzoek kasteel 'Oud Haerlem' te Heemskerk, *RAAP notitie* 22 (Amsterdam 1989).

Anderson, Van der Graaf en Orbons 1993

K. Anderson, K. van der Graaf, J. Orbons, *Utrecht. Verslag van het aanvullend archeologisch onderzoek op drie lokaties* (Amsterdam 1993).

Annema en Kamphuis 1994

W. Annema en J. Kamphuis, *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling: Voorhout, Ruïne van Teylingen* (Den Haag 1994).

Annema 2017

W. Annema, *De betekenis van de gevonden restanten van de vestingwerken buiten de Duivelsgracht te Gorinchem*, rapport (Gorinchem 2017).

Aslet 1981

Clive Aslet. 'Het Huys ten Donck, Ridderkerk-I', *Country Life* 20 augustus 1981, 642-645 en 'Het Huys ten Donck-II', *Country Life* 27 augustus 1981, 711-715.

Baart 1994a

J. Baart, 'De heren van Aemstel in Amsterdam. Overlevering bevestigd door opgravingen?', *Ons Amsterdam* 46(1994) nr. 5, 114-118.

Baart 1994b

J. Baart, 'Eén hoektoren ontdekt van het kasteel van Aemstel', *Ons Amsterdam* 46(1994) nr. 6, 161-163.

Baart 1995a

J. Baart, *Syllabus, Rapportage betreffende het onderzoek naar 't kasteel van Aemstel: bundeling van documentatie, correspondentie, persberichten en artikelen* (Amsterdam 1995, niet gepubliceerd), aanwezig bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) te Amersfoort.

Baart 1995b

Baart, Jan M., 'Het kasteel van Aemstel', in *De Roever* 1995, 10-27.

Baart 1999a

Jan M. Baart, 'Het kasteel van Amstel, mythe of werkelijkheid?', *Spiegel Historiael* 34(1999) nr. 9, 398-401.

Baart 1999b

Jan Baart, 'Nieuwe feiten over het Kolk-kasteel. Geen kade, poort of bruggenhoofd', *Ons Amsterdam* 09 (1999), 230-234.

Baart 2000

J. Baart, 'Amsterdam: Nieuwezijds Kolk', 'Archeologische kroniek van Holland over 1999', *Historisch Tijdschrift Holland* 32(2000), nr. 6, 309-310.

Baayen 2020

M.W. Baayen, *Waterland en Zeevang, Ontginningsmonografieën 2*, internet-publicatie, (z.p. 2020), https://www.academia.edu/43366902/Waterland_en_Zeevang_deel_2_, geraadpleegd 16-08-2021.

Bakker 2005

Geeske Bakker, 'De omringdijk als machtssymbool van Floris V', in Ruud Spruit, Robert Ballot, Jan Stobbe, et al., *De Westfriese Omringdijk. Geschiedenis van een monument* (Abcoude 2005), 98-141.

Bardet 1966

J.D.M. Bardet, *Kastelenboek Provincie Utrecht* (Utrecht 1966).

Bardet 1975

J.D.M. Bardet, *Kastelenboek Provincie Utrecht* (Bussum 1975).

Bauer 1990

T.C. Bauer, 'Batenburg (gem. Wijchen)', *Castellogica II, Verkenningen en mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting* (hierna *Castellogica*) (1990), XLI-XLVI.

Bauer 1992

T.C. Bauer, 'Batenburg 1991/92, overzicht van de resultaten van de zomercampagne 1991', *Castellogica* II (1992), 282-286.

Bauer 1993

T.C. Bauer, Batenburg, *Castellogica* III (1993), 11-17.

Bauer 1994a

T.C. Bauer, Batenburg, *Castellogica* III (1994), 119-123.

Bauer 1994b

T.C. Bauer, 'Batenburg Castle (The Netherlands)', *Château Gaillard: Études de castellologie médiévale* XVI, 21-32 (Caen 1994).

Beekhuis 1993

W. Beekhuis, 'Kastelen langs De Eem', *Bun Historiae* 14(1993) nr. 2/3, 37-45.

Beelaerts van Blokland 1985

J.J.G. Beelaerts van Blokland, *De Koninklijke Nederlandse Brigade 'Prinses Irene'* (Zwolle 1985).

Berends 1995

Gerrit Berends, 'De bescherming van monumenten tegen oorlogsgevaaren' in A.G. Schulte et al. red., *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995* (Zwolle/Zeist 1995), 49-65.

Van den Berg 1873 en 1883

L.Ph.C. van den Berg red., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland, Eerste afdeeling tot het einde van het Hollandsche Huis*, 2 delen (Amsterdam/'s-Gravenhage 1866-1873).

Bergveld 1977

E. Bergveld en M. van Boven, *J.A. Knip 1777-1847* ('s-Hertogenbosch 1977).

Bierens de Haan 2000

J.C. Bierens de Haan en J.R. Ras, *Geldersche kastelen tot defensie en eene plaissante wooninge* (Zwolle 2000).

Bijl 1966

A. Bijl Mzn., 'Het Huis met de Beelden' in *Rotterdams Jaarboekje* 1966, 297-301.

Bloemink 1994

W. Bloemink, 'Verslag van de dendrochronologische onderzoeksresultaten van het hout onder de kasteelmuur aan de Nieuwezijds Kolk te Amsterdam (AD003)', 9 mei 1994, opgenomen in Baart 1995a, 20-21.

Bloemink 1995a

Wijnand Bloemink en Roald Rozendaal, 'Dendrochronologie', in z.n., *Bouwsporen, uitgave van het Instituut voor Bouwhistorisch Inventarisatie en Documentatie (IBID)* ('s-Hertogenbosch 1995), 39-49.

Bloemink 1995b

W. Bloemink, 'Het dendrochronologisch onderzoek van het funderingshout', in De Roever 1995, 77-90.

Van Boetzelaer 2017

Isabella van Boetzelaer, *Oorlogsouders* (Antwerpen 2017).

Brantsen 1944

Vivian baron Brantsen, *Liever Hottentot dan Edelgermaan* (Doesburg 1944).

Van den Broeke 2015

M. van den Broeke, 'Het profijt voorop? Landbouwbedrijf op buitenplaatsen in Zeeland (1609-1672)', in Yme Kuiper en Ben Olde Meierink, *Buitenplaatsen in de Gouden eeuw* (Hilversum 2015), 128-153.

Broer 2000

Charlotte J.C. Broer, *Uniek in de stad* (Utrecht 2000).

Brokken 1982

Dr. H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982).

Ter Brugge 1992

J.P. ter Brugge, 'De opgraving 'Hogewerf' te Vlaardingen', *Terra Nigra* 124(1992), 4-6.

Buurman 1959

D.J.G. Buurman, *Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen 1948-1958* (Arnhem 1959), 52-56.

Buurman 1965

D.J.G. Buurman, *Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen 1940-1965* (Arnhem 1965), 35-37 en 93-94.

Buurman 1976

D.J.G. Buurman, *Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen 1965-1975* (Arnhem 1976), 7, 64-67, 165-167,.

Channon en Heffer 2021

Henry Channon (Simon Heffer, editor) *Henry 'Chips' Channon, The Diaries 1918-1938* (London 2021).

Cordfunke 2011

E.H.P. Cordfunke, *Floris V. Een politieke moord in 1296* (Zutphen 2011).

Cordfunke 2013

E.H.P. Cordfunke, *Macht en aanzien. Kennemer adel in de volle middeleeuwen (1050-1350)* (Zutphen 2013).

Craandijk 1906

J. Craandijk, *Eenige mededeelingen omtrent het kasteel en de heerlijkheid Haarlem bij Heemskerck* (Haarlem 1906).

Dalley 1999

Jan Dalley, *Diana Lady Mosley, A life* (London 1999).

Van Dasselaar 2012

M. van Dasselaar, *Archeologisch onderzoek Stadshart te Vlaardingen. Inventariserend veldonderzoek met boringen, verkennende en waarderende fase* (Nieuwerkerk aan den IJssel 2012). (RAPPORT A11-009-I)

Van Dasselaar 2013

M. van Dasselaar, *Archeologisch onderzoek aan de Markt te Vlaardingen, Grote Kerk. Inventariserend veldonderzoek met boringen*. (Nieuwerkerk aan den IJssel 2013). (RAPPORT A13-076-I)

Van Dasselaar en Koopmanschap 2020

M. van Dasselaar en H.J.L.C. Koopmanschap, *Basisrapportage opgraving Hogewerf te Vlaardingen* (Oosterhout 2020). (Antea Group Archeologie 2018/168)

Defilet en De Ridder 2004

M.P. Defilet en T. de Ridder (red.), *Van Schravendijkplein 1.090*. (Vlaardingen 2004). (Basisverslag. VLAK-verslag 5.1.)

Dekker en Mijnsen-Dutilh 1995

C. Dekker en M. Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche leege landen* (Utrecht 1995).

Derks en Heurneman 2010

G.J.M. Derks en W.A. Heurneman, *Soest in de zeventiende en achttiende eeuw* (Soesterberg 2010).

Van Diepen en Geraeds 2011

L. van Diepen en J.J.G. Geraeds, *Archeologisch Onderzoek Klein Kasteel Deurne* (Roermond 2011).

Dijkhof 2004

E. Dijkhof, 'Op weg naar autonomie', in M. Carasso-Kok, red., *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets* (Amsterdam 2004), 63-73.

Dijkstra 2011

Dijkstra, M.F.P., *Rondom de mondingen van Rijn & Maas. Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (Leiden 2011).

Dijkstra en De Ridder 2009

Dijkstra, M. en T. de Ridder, 'Circular fortresses in the provinces of North and South Holland (West Frisia)', in M. Segschneider (ed.), *Ringwälle und verwandte Strukturen des ersten Jahrtausends n. Chr. an Nord- und Ostsee* (Neumünster 2009), 201-218.

Dönhoff

Marion Gräfin Dönhoff, *Kindheit in Ostpreussen* (München 1990).

Doperé 1999

F. Doperé, 'Bijdrage tot de bouwgeschiedenis van de Sint-Gummaruskerk te Lier, Nieuwe onderzoeksmethoden in de studie van de middeleeuwse architectuur; de steenhouwchronologie', *Jaarboek Liers genootschap voor geschiedenis*, (1999) nr. 9, 112-206.

Van Drie 1995

Rob van Drie, 'Het begrip ridderhofstad in de 16de en 17de eeuw', in Olde Meierink, Van Baaren en Bosch van Drakestein 1995, 41-50.

Van Duijn 2018

Roel van Duijn, *Een zoon voor de Führer. De nazi-utopie van Julia op ten Noort* (Amsterdam 2018).

Elias 1963

J.E. Elias, *De Vroedschap van Amsterdam, 1578-1795* (Amsterdam 1903-1905, herdrukt 1963).

Eliëns 1984

F.M. Eliëns, en J. Harenberg, *Middeleeuwse kastelen van Gelderland* (Rijswijk 1984), 190-196.

Van den Ende et al. 2007

H. van den Ende, R. van Oosten, E. Orsel et al., *Dwars door de stad. Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden* (Leiden 2007).

Van Engelenhoven 2004

A. van Engelenhoven, 'Boerderij Hoogerhorst, Parel aan de Eem', *De Bewaarsman* 10(2004), nr. 1, 1-9.

Enklaar 1934

D.Th. Enklaar, *Zestiende-eeuwsche wandelingen door Nederland* (Hilversum 1934).

Van Foreest 1960-1961

H.A. van Foreest, 'Oosterwijk in Kennemerland. De geschiedenis van een versterkt huis', *Berichten voor de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Onderzoek* nr. 10-11 (Amersfoort 1960/1), 526-538.

Van Foreest 1963

H.A. van Foreest, 'Een hof in Holland', *Bijdragen Geschiedenis Nederland* 17 ('s-Gravenhage 1963), 52-69.

Fraenkel-Verkade 1967

E. Fraenkel-Verkade, *Correspondentie van mr. M.M. Rost van Tonningen, deel 1 1924-1942*, ('s-Gravenhage 1967).

Fruin en Molhuysen 1900

R. Fruin en P.C. Molhuysen (ed.), *Philippus de Leyden, De cura reipublicae et sorte principantis*, ('s-Gravenhage 1900). (Werken van Ver. tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, deel XV)

Gastenboek 1940-1945

Gastenboek Huys ten Donck (periode 1940-1945), Archief Huis ten Donck.

Gawronski 2003

J. Gawronski, 'Amsterdam- Nieuwezijds Kolk/Dirk van Hasseltsteeg', *Holland. Archeologische kroniek* 35(2003), 13-14.

Gawronski 2004

J. Gawronski, 'Muurwerk van de 13de-eeuwse burcht aan de Nieuwezijds Kolk', in M. Carasso-Kok, red., *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets* (Amsterdam 2004), 50-53.

Gawronski 2009a

J. Gawronski en R. Jayasena, *Noordoosthoek van een 13de-eeuws verdedigingswerk. Archeologische opgraving Nieuwezijds Kolk (2006)* (Amsterdam 2009). (Amsterdamse Archeologische Rapporten (AAR) 37)

Gawronski 2009b

Jerzy Gawronski en Ranjith Jayasena, 'Amsterdam: an archeology of the city's defence', in *The Netherlands, supplement to the Archaeological Journal* volume 165 for 2008 (London 2009), 60-69.

Gawronski 2012

J. Gawronski, red., *Amsterdam Ceramics. A city's history an archaeological ceramics catalogue 1175-2011* (Amsterdam 2012).

Genicot 1976

L.F. Genicot, red., *Groot kastelenboek van België, Burchten en kastelen* (Brussel 1976).

Glaudemans 2004

C. Glaudemans, 'Om die wrake wille'. *Eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland*, *Hollandse Studiën* 41 (Hilversum 2004).

De Graaf 1996 (= De Graaf 2004)

R.P. de Graaf, *Oorlog om Holland, 1000-1375* (Hilversum 1996).

Graswinkel 1954

D.P.M. Graswinckel, 'Batenburg', *Bulletin K.N.O.B.* 6de serie 7(1954) nr. 3, kol.131.

Griffioen 2012

A. Griffioen, *Park Assumburg - Oud Haarlem* (Zaandijk 2012). (Evaluatie-rapport Hollandia Archeologen)

Groesbeek 1981

J.W. Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen in Noord Holland, hun bewoners en bewogen geschiedenis* (Rijswijk 1981).

Groothedde 2011

M. Groothedde, *De vorstelijke palts van Zutphen. De uitwerking van de opgravingen van 1946 en 1993 t/m 1999 op en rond het plein 's-Gravenhof te Zutphen* (Zutphen 2011). (Zutphense Archeologische Publicaties 66)

Groothedde 2014

M. Groothedde, 'De grafelijke residentie en de vorstelijke palts van Zutphen', in T. de Ridder, E. Bult en E. Beukers, red., *Graven in Holland. De Hoven van de Hollandse Graven tot het eind van de 13e eeuw in vergelijkend perspectief* (z.p. 2014), 126-159. (Westerheemspecial nr. 3)

Gruben 1995

R.J.W.M. Gruben, 'De vroegste toepassing van kruislagen; een aanzet tot inventarisatie', *Restauratievademecum RVblad* Metselen in baksteen 02 (Zeist 1995), 1-11.

Gruben 2004

Rob Gruben, Jan Kamphuis und André Viersen, 'Viereckige Burgen in den nördlichen Niederlanden. Eine kritische Betrachtung', in *Burgen und Schlössern in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland, Forschungen zu Burgen und Schlössern*, Band 8. (München/Berlin 2004), 147-161.

Gruben 2020

Rob Gruben, 'Houten kasteelstructuren in Nederland gedurende de periode 1250-1450', in Taco Hermans en Rob Gruben (red.), *"Hier wonen wij! Is het niet prachtig!". Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen*, Stichting Kastelenstudies Nederland, publicatierreeks nr. 2 (z.p. 2020), 53-77.

Gruben en De Jong-Lambregts 2020a

Rob Gruben en Nancy de Jong-Lambregts, 'Wat bouwde Floris V (1254-1296) nu eigenlijk. Het Westfriesse kastelenbouwprogramma nader bekeken', in Taco Hermans en Rob Gruben, eindred., *'Hier wonen wij! Is het niet prachtig!'. Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen*, Stichting Kastelenstudies Nederland, publicatierreeks nr. 2 (z.p. 2020), 79-94.

Gruben en De Jong-Lambregts 2020b

Rob Gruben en Nancy de Jong-Lambregts, 'Dwangburchten voor West-Friesland of een oostelijke kustgordel voor het graafschap Holland? De strategische overwegingen van Willem II (1227-1256) en Floris V (1254-1296)' in *De archeologische kroniek van Noord-Holland 2019* (Haarlem 2020), 220-247.

Gruben en Roefstra 2020c

Rob Gruben en Jean Roefstra, 'Kastelenonderzoeker Jaap Renaud (1911-2007) in Noord-Holland', *Archeologische Kroniek Noord-Holland over 2019* (Haarlem 2020), 190-208.

Van der Hammen 1919

J. van der Hammen, 'Oorkonden betreffende het geslacht van Renesse', *Taxandria* 26(1919), 128-137.

Harprecht 2009

Klaus Harprecht, *Die Gräfin, Marion Dönhoff, eine Biografie* (Hamburg 2009).

Hartmann 2005

Christian Hartmann, *Schenck Von Stauffenberg, Graf Klaus* (Berlijn 2005).

Den Hartog 2020

E. den Hartog, 'Een hondenbegraafplaats op het kasteel in Gorinchem?', in Taco Hermans en Rob Gruben, (eindred.), *'Hier wonen wij! Is het niet prachtig!'. Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen* (Zwolle 2020), 95-110.

Den Hartog, van Immerseel en Coops 2004

E. den Hartog, E.J. Bult, R.H.M. van Immerseel, et al. red., *Kastelenstichting Holland en Zeeland, Jaarboek 2004, de archeologie van Teylingen en Brederode* (Haarlem 2004).

Haslinghuis en Janse 1997

E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige termen, Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* (Leiden 1997).

Ten Have 1999

Wichert ten Have, *De Nederlandse Unie, Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999).

Van Heemstra 2017

Marjolijn van Heemstra, *En we noemen hem* (Amsterdam 2017).

Van Heeringen en Henderikx 1995

R. van Heeringen, P. A. Henderikx en A. Mars, red., *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland* (Goes/Amersfoort 1995).

Van Heiningen 1987

H. van Heiningen, *Batenburg, Eeuwenlang twistappel* (Wijchen 1987).

Hendrikx 1977

P.A. Hendrikx, *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland*, Hollandse Studiën 10 (Dordrecht 1977).

Hermans 2006

T. Hermans, 'Kasteel Bronkhorst in 1901', *Jaarboek Achterhoek en Liemers 2006*, 24-30.

Hermans 2016

Taco Hermans, *Middeleeuwse woontorens in Nederland. De bouwhistorische benadering van een kasteelvorm*, 2 banden (Hilversum 2016).

Hermans 2020

T. Hermans, J. Kamphuis, H. Hundertmark, et al., 'The origins of apartments in Dutch castles', *Chateau Gaillard 29, Vivre au Chateau* (Caen 2020), 175-186.

Hermans en Kamphuis 1994

D.B.M. Hermans en J. Kamphuis, 'Huis Doorn', *Castellogica verkenningen, mededelingen van de Nederlandse Kastelen Stichting* 3 (Doorn 1993-1999) (1994), 109-118.

Hermans en Orsel 2005

Taco Hermans en Edwin Orsel, 'Het kasteel Onsenoort', *Bulletin KNOB* 104(2005) nr 4, 94-103.

Hermans en Orsel 2009

Taco Hermans en Edwin Orsel, 'Het kasteel van Loon op Zand. De verbouwing van een 14de-eeuwse woontoren tot appartementencomplex in 1663', in H.L. Janssen en W. Landewé red., *Middeleeuwse Kastelen in veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed* (Wijk bij Duurstede 2009), 215-251.

Hermans en Orsel 2017

T. Hermans en E. Orsel, 'De verbouwing van de Blauwe Toren te Gorinchem in 1522-1530, in Rob Gruben en Taco Hermans (eindred.), *'Zij waren van Grootte en zware steenen'. Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen* (Wijk bij Duurstede 2017), 125-153.

Heynens 2013

Lou Heynens, *Geconfisqueerd als "vijandelijk vermogen". Het dossier Limburgse Kastelen* (Maastricht 2013).

Heynens 2015

Lou Heynens, *De oorlogsgouverneur van Limburg* (Soesterberg 2015).

Hiebendaal 1922

C.A. Hiebendaal, 'Het verbranden van het kasteel te Batenburg', *Bijdragen en Mededeelingen Gelre XXV*(1922) 151-152.

Hiebendaal 1923

C.A. Hiebendaal, 'Eenige bijzonderheden betreffende het slot te Batenburg', in: *Bijdragen en Mededeelingen Gelre XXVI*(1923),165-182; Reg. Leenaktenboeken 1924, 73.

Hilhorst 2007

J. Hilhorst, 'Over het bezit in Baarn van het stift te Elten', in *Flehite: historisch jaarboek* 8(2007), 50-65.

Hoek 1973

C. Hoek, De hof te Vlaarding, *Holland* 5(1973) nr. 2, 57-91.

Hoek 1975

C. Hoek, 'Schiedam. Een historisch archeologisch stadsonderzoek', *Holland, Regionaal Historisch Tijdschrift* 7(1975), 89-195.

Hoek 1986

C. Hoek, 'La maison forte aux Pays-Bas', in M. Bur, red., *La maison forte aux moyen-âge, Actes de la Table Ronde de Nancy-Pont-à-Mousson dès 31 mai-3 juin 1984* (Paris 1986), 113-136.

Hoekstra 1969

T.J. Hoekstra, 'Halsteren (2)', *Fibula*, 10(1969) nr. 2, 23-28.

Hofdijk 1855

W.J. Hofdijk, 'Oudt-Haerlem', *Nederland*, 1(1855), 95-128.

Hofman 2004

M.G. Hofman, 'De Kerstgave van de jonkheer', in *Het Zuiden* van 23 december 2004.

Holleman 1953

Mr. F.A. Holleman, *Dirk van Assendelft, schout van Breda en de zijnen* (Zutphen 1953)

Hooites 2005

W. Hooites, 'De afbeeldingen van Teylingen: bron voor de bouwgeschiedenis van het kasteel in de zeventiende en achttiende eeuw?' in E. den Hartog, R.H.M van Immerseel en A. Coops, red., *Kastelenstichting Holland en Zeeland, Jaarboek 2005, de Ruïnes van Teylingen en Brederode verbeeld* (Haarlem 2005), 103-136.

Huijbers 2004

Twan Huijbers, 'Van Jan van Gestel tot de Beekse Akkers. Verleden, heden en toekomst van de archeologie in Beek en Donk (1930-2020)', *D'n Tesnuzzik* 24(2004) nr. 1, 13-61.

Hulkenberg 1984

A.M. Hulkenberg, *Teylingen*, (Alphen aan den Rijn 1984)

Hundertmark 2020

H. Hundertmark, 'De Valkhofburcht te Nijmegen, Nieuwe gegevens over de bouwgeschiedenis van beide ringmuren van de burcht', in T. Hermans en R. Gruben (red.), *'Hier wonen wij! Is het niet prachtig!'. Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen* (Zwolle 2020), 135-153.

Hundertmark 2017

H. Hundertmark, *Vestingwerk of kasteel? Aanvullend bouwhistorisch onderzoek archeologische opgraving Buiten de Waterpoort 2-6 te Gorinchem*, rapport (Oss 2017).

Hundertmark in voorbereiding

H. Hundertmark, 'De middeleeuwse stadsmuur te Gorinchem', in K. T. Salomons, *De archeologische opgraving van een stadsmuur, een klooster, een leerlooierij en een standerdmolen aan de Bagijnenwalstraat in Gorinchem, gemeente Gorinchem* (werktitel), rapport Hollandia reeks (Zaandijk).

Hundertmark, Emmens, Vink, et al. 2016

H. Hundertmark, K. Emmens, E. Vink, et al., *De versterkte stad Zaltbommel, 900 jaar beschermd door wallen en muren* (Zaltbommel 2016).

Hurx 2017a

M. Hurx, 'Een alten wonderlijcken structure ende fortresse: De Blauwe Toren van Karel de Stoute in Gorinchem', *Bulletin KNOB*, 116(2017) nr. 4, 184-208.

Hurx 2017b

M. Hurx, 'De Blauwe Toren in Gorinchem: een vorstelijk kasteel aan de Merwede' in R. Gruben en T. Hermans (eindred.), *'Zij waren van Grootte en zware steenen'. Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen* (Wijk bij Duurstede 2017), 155-172.

Janse 2001

A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de middeleeuwen* (Hilversum 2001).

Jansma 2007

E. Jansma, *Verhalen van hout. Dendrochronologie op het grensvlak van disciplines*, Oratie Universiteit Utrecht (Utrecht 2007).

Jansma en Kars 1995

E. Jansma en H. Kars, 'Het dendrochronologisch onderzoek naar het 'Kasteel van Amstel'', *Spiegel Historiae* 30(1995) nr. 1, 9-11.

Jansma, Van der Plicht en Kars 1996

E. Jansma, J. van der Plicht en H. Kars, 'Dendrochronology and Radiocarbon: how absolute is absolute dating?', *Berichten ROB* 42(1996), 457-474.

Janssen 1995

H.L. Janssen, 'Kastelenbouw in het graafschap Holland circa 1150-1300', in De Roever 1995, 59-76.

Janssen, Kylstra-Wielinga, Olde Meierink 1996

H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink, *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht 1996).

Jas 2013

J. Jas, F. Keverling Buisman, E. Storms-Smeets, et al. red., *Kastelen in Gelderland* (Utrecht 2013).

Jayasena 2017

Ranjith Jayasena, 'Amsterdam 1200-1320, stadswording aan de monding van de Amstel', *Oeroud Amsterdam. Een zoektocht naar de vroegste geschiedenis van de stad*, Jaarboek Amstelodamum 109(2017), 112-149.

Jayasena 2020

Ranjith Jayasena, *Graaf- en Modderwerk. Een archeologische stadsgeschiedenis van Amsterdam* (Utrecht 2020).

De Jong-Lambregts, Van den Oever en Roefstra 2020

Nancy de Jong-Lambregts, Ferry van den Oever en Jean Roefstra, 'Geofysisch proefonderzoek van kasteelterrein Oud Haerlem te Heemskerk', *Archeologische Kroniek Noord-Holland over 2019* (Haarlem 2020), 209-212.

Kalf 1939

J. Kalf, 'Teylingen. De Ruïne', *Oudheidkundig Jaarboek, vierde serie van het bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 8(1939) 40-41.

Kalkwiek 1976

K.A. Kalkwiek, *De hertog en zijn burchten* (Zaltbommel 1976).

Kamphuis 2020

J. Kamphuis, 'Kasteel Cannenburg, een zestiende-eeuws appartementencomplex', in Taco Hermans en Rob Gruben (eindred.), *"De Lagchende Vallei". Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen in Gelderland*, Stichting Kastelenstudies Nederland, publicatiereeks nr. 3 (z.p. 2020), 155-210.

Kamphuis en Hermans 1995

Jan Kamphuis en Taco Hermans, 'Huis Doorn', in B. Olde Meierink et al. red., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995), 163-169.

Kamphuis en Viersen 2020

Jan Kamphuis en André Viersen, 'Een vergeten bijdrage tot de bouwgeschiedenis van het Muiderslot', in Taco Hermans en Rob Gruben, eindred., *'Hier wonen wij! Is het niet prachtig!'. Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen*, Stichting Kastelenstudies Nederland, publicatiereeks nr. 2 (z.p. 2020), 155-172.

Kannegieter 1928

J.Z. Kannegieter, 'Het een en ander over de familie Hinloopen en over Michiel Hinloopen in het bijzonder', *Oud-Holland* 45(1928), 123-129 en 221-230.

Ketner 1959

F. Ketner, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel V, eerste stuk, 1291-1296* ('s-Gravenhage 1959).

Keunen 2004

Luuk Keunen, 'De relatie tussen drie adellijke Deurnese complexen: Ter Vloet, Klein Kasteel en Groot Kasteel', *Het Brabants Kasteel*, 25(2002) nr. 1/2 [2004], 3-40.

Klapwijk 1982

P.J. Klapwijk, "'Naar 't leven geteekent...': topografische tekenaars in Noord-Brabant in de achttiende eeuw', in M. van Boven, et al., *Kastelen in Brabant. Van burch tot landhuis* (Den Bosch 1982).

Klok 1977

R.H.J. Klok, *Archeologisch reisboek voor Nederland* (Haarlem 1977).

Klok 1998

R.H.J. Klok, *Oud-Haerlem. Een case-study in de archeologische monumentenzorg* (Amersfoort 1998).

Kluiving et al. 2014

S.J. Kluiving, M. van Dasselaar, R. Exaltus, et al. red., *Synthese Vlaardingen Stadshart* (Amsterdam). (IGBA Rapport 2014-01)

Koch, Kruisheer en Dijkhof 1970-2005

A.C.F. Koch, J.G. Kruisheer en E.C. Dijkhof, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, 7 delen ('s-Gravenhage/Assen 1970 - 2005).

Kootker 2008

Kootker, L., *Vlaardingen-onderzoek 2008*, ongepubliceerd rapport (Amsterdam 2008).

Kort 1976

J.C. Kort, *Inventaris van het archief van de Heren van Haarlem, 1254-1321* (Den Haag 1976)

Kort 1989-1990

J. C. Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Kennemerland, 1203-1650', *Ons Voorgeslacht* 44(1989) nr. 391, 58-96, 44(1998) nr. 392, 102-114, 44(1998) nr. 396, 313-318 en 45(1990) nr. 403/406, 73-103.

Kort 2001

J.C.Kort, *Repertorium op de lenen van Gaasbeek* (Hilversum 2001).

Kruisheer 1986

J.G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, II: 1222 tot 1256* (Assen/ Maastricht 1986).

Kruisheer 1992

J.G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, III: 1256 tot 1278* (Assen/Maastricht 1992).

Kruihof 2012

Johan Kruihof, et al., *Ridderkerk en de Tweede Wereldoorlog* (Ridderkerk 2012).

Ter Kuile 1944

E.H. ter Kuile, *De Nederlandsche Monumenten van geschiedenis en kunst, deel VII, De Provincie Zuidholland, eerste stuk: Leiden en Westelijk Rijnland*, (Den Haag 1944).

Van der Laan 1975

P.H.J. van der Laan, red., *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400* (Amsterdam 1975).

Lanting 1995

J.N. Lanting, 'Het ¹⁴C-onderzoek van funderingshout uit de opgraving aan de Nieuwezijdse Kolk,' in *De Roever* 1995, 105-114.

Leeuwenberg 2002

H. Leeuwenberg, *De kapel van Coelhorst* (Hoogland 2002).

Lensen 2015

Lensen, R.J.H., *Early brick production and use in the coastal regions of the Low Countries, 1200-1350* (Leiden 2015).

Ligthelm 2020

Robert Ligthelm, *De Buitenplaatsen van Kralingen van de 16^e tot de 21^e eeuw, een vergeten Arcadië* (Sleeuwijk 2020).

Van de Locht en Kars 2008

R van de Locht en H. Kars, *Herkomstbepaling door middel van Strontium en Zuurstof isotopen van 11 de eeuwse Vlaardingers* (Amsterdam 2008). (IGBA Rapport 200810)

Van Loon en De Ridder 2006

C. van Loon en T. de Ridder, *Gat in de Markt 1.101. Basisverslag* (Vlaardingen 2006). (VLAKverslag15.1)

Manders 1981

J.H. Manders, *Het land tussen Maas en Waal* (Nijmegen 1981), 153-169.

Matzen 2019

R. Matzen, *Audrey Hepburn, het Nederlandse meisje. Haar tijd in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2019).

Meilink 1951

P.A. Meilink, *Het archief van de abdij van Egmond*, 3 delen ('s-Gravenhage 1951).

De Melker 1994

B.R. de Melker, 'Graven naar de waarheid. Stond het kasteel van de heren van Amstel in Amsterdam?', *Holland Historisch Tijdschrift* 26(1994) nr. 3, 135-150.

Meulenkamp 1989

W. Meulenkamp, 'In de Turksche smaak...: de Turkse tent, de moorse kiosk en het oosters paviljoen in Nederland 1700-1900', in H. Theunissen, A. Abelmann, W. Meulenkamp, red., *Topkapi & Turkomanie* (Rotterdam; Leeuwarden 1989), 118-129.

Mieris 1753-1756

F. van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland, beginnende met de eerste en oudste brieven van die landstreeken, en eindigende met den doot van onze graavinne, vrouw Jacoba van Beijere*, 4 delen (Leyden 1753-1756).

Mol en Hundertmark 2018

E. Mol en H. Hundertmark, *Gorinchem, Hazewindhondstraat 6, Gemeente Gorinchem (ZH), Een opgraving ter hoogte van de stadsmuur* (Nieuwegein 2018). (Transect-rapport 1699)

Morren, Schweitzer en Koene 2002

J. Morren, F. Schweitzer en B. Koene, *Midden-Kennemerland in de Vroege en Hoge Middeleeuwen* (Hilversum 2002).

Mostert 2014

M. Mostert, 'De Graaf van Holland, het grafelijke hof en de hoven van de graaf (tot het einde van de 13e eeuw)' in T. de Ridder, E. Bult en E. Beukers, red., *Graven in Holland. De Hoven van de Hollandse Graven tot het eind van de 13e eeuw in vergelijkend perspectief* (z.p. 2014), 7-14. (Westerheemspecial nr. 3)

Nederlands Adelsboek 1993

N.N., 'Genealogie Groeninix van Zoelen' in *Nederlands Adelsboek, Jaargang 83* ('s-Gravenhage 1993).

Nederlands Patriciaat 1997

N.N., 'Genealogie Rost van Tonningen' in *Nederlands Patriciaat, Jaargang 80* ('s-Gravenhage 1997).

Nieuwenhuijsen 2007

K. Nieuwenhuijsen, 'De moord op Godfried met de Bult', *Terra Nigra* (2007) nr. 169, 48-59.

Nieuwenhuijsen 2016

K. Nieuwenhuijsen, *Strijd om West-Frisia. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland 900-1100* (Utrecht 2016).

Nieuwenhuijsen 2018

K. Nieuwenhuijsen, red., *De Slag bij Vlaardingen, 1018. Strijd om het graafschap Holland* (Utrecht 2018).

Nieuwenhuijsen en De Ridder 2012

K. Nieuwenhuijsen en T. de Ridder, *Ad Flaridingun, Vlaardingen in de elfde eeuw* (Hilversum 2012).

Nieuwenhuijsen, De Ridder en Luth-Mulders 2017

K. Nieuwenhuijsen, T. de Ridder en H.J. Luth-Mulders, 'Graven in Vlaardingen. Gebeurtenissen rondom de Slag bij Vlaardingen in 1018', in: E. Boonstra-De Jong et al. red., *Historisch Jaarboek 2017*, HWV (Vlaardingen 2017), 8-91.

Nooijen 2010

C. Nooijen, 'Metaal', in J. Dijkstra, M.C. Houkes en S. Ostkamp (red.), *Over leven aan de rand van Gouda: een archeologische opgraving en begeleiding in het plangebied Bolwerk* (Amersfoort 2010). (ADC-rapport 1770)

Van den Oever en De Jong-Lambregts 2021

Ferry van den Oever en Nancy de Jong-Lambregts, *Geofysisch onderzoek Kasteelterrein Oud Haerlem te Heemskerk* (Sliedrecht 2021). (rapportage Saricon Docnr: 20s026-DR-02)

Olde Meierink 1994

Ben Olde Meierink, 'De buitenplaats', in E. Gelderman en J. Hagedoorn, red., *Een aardsch paradijs. De buitenplaatsen Boschwijk, Landwijk en Veldwijk nabij Zwolle* (Zwolle 1994), 13-23.

Olde Meierink, Van Baaren en Bosch van Drakestein 1995

B. Olde Meierink, G. van Baaren en R.G. Bosch van Drakestein, et al. red., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995).

Van Oosten 2012

R.M.R. van Oosten, Review van: Theo Toebosch, *De Nieuwezijds Kolk en de Nieuwendijk in dertiende-eeuws Amsterdam. Een archeologische speurtocht* (Amsterdam 2011), *Medieval and Modern Matters* 2(2012), 220-229.

Van Oosten 2015

R.M.R. van Oosten, 'De valkuilen van de historische sensatie. Een pleidooi voor nuchter "getrennt marschieren" inzake archeologisch-historische contradicties', *BMGN: Low Countries Historical Review* 130(2015) nr. 4, 89-98.

Petropoulos 2006

Jonathan Petropoulos, *Royals and the Reich. Von Hessen Nazi: The Princes von Hessen in Nazi Germany* (Oxford 2006).

Van der Plicht 1995

H. van der Plicht, 'Nogmaals 'Kasteel van Amstel': de ¹⁴C-datering', *Spiegel Historiae* 30(1995), 270-272.

Van der Plicht 2005

J. van der Plicht, 'De ¹⁴C-methode', in *Nationale Onderzoeksagenda Archeologie*, versie 1.0, 2005, 1-29, <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/documenten/publicaties/2006/01/01/nationale-onderzoeksagenda-archeologie-1.0>.

Van Reenen 2017

G.W. van Reenen, *Bouwhistorische ondersteuning archeologische opgraving, Buiten de waterpoort 2-6 te Gorinchem*, rapport (Leerdam 2017).

Raats 2017

R. Raats, 'Twee Huizen aan de Overkant. Ontdekking van twee middeleeuwse omgrachte woonsteden op de rechteroever van de Eem bij Baarn', in R. Gruben en T. Hermans, eindred., '*Zij waren van groote en zware steenen*' (Wijk bij Duurstede 2017), 203-229.

Renaud 1943

J.G.N. Renaud, Verslag van een proefgraving op het terrein van het voormalig kasteel Oud-Haerlem onder Heemskerk, 23-26 maart 1943 (z.p).

Renaud 1952

J.G.N. Renaud, 'De Rijnlandse kastelen in hun krijgswaardige betekenis' in S. J. Fockema Andeae, J.G.N. Renaud en E. Pelinck, *Kastelen, Ridderhofsteden en Buitenplaatsen in Rijnland* (Leiden 1952), 21-52.

Renaud 1960a

J.G.N. Renaud, 'Opgraving van het kasteel Oud-Haerlem', *Samen* 29(1960) nr. 12, 245-247.

Renaud 1960b

J.G.N. Renaud, 'Oud Haerlem', *Nieuwsbulletin KNOB* 13(1960), 108-109, 133-134, 147, 166-167, 191.

Renaud 1960 - 1961

J.G.N. Renaud, 'Oostervijk in Kennemerland', *Berichten voor de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Onderzoek* (Amersfoort 1960-1962), 508-526.

Renaud 1963

J.G.N. Renaud, 'Twee vondsten van middeleeuws brons', *Bulletin KNOB* 16(1963) nr. 1, 1-12.

Renaud 1971

J.G.N. Renaud, 'De Nieuwburg bij Oudorp, opgraving en historische achtergronden', *Alkmaars jaarboekje* 1971, 50-66.

Renaud 1995

J. Renaud, 'Ter Horst', in Olde Meierink, Van Baaren en Bosch van Drakestein 1995, 259-260.

Renaud, Olde Meierink, Vogelzang, et al. 1995

J.G.N. Renaud, B. Olde Meierink, F. Vogelzang, et al., 'Kastelen in de Stichtse middeleeuwse politiek', in Olde Meierink, Van Baaren en Bosch van Drakestein 1995, 11-22.

De Ridder 2001

T. de Ridder, 'Op zoek naar de Romeinse A20 en de plaats Flenio', *Terra Nigra* (2001) nr. 151, 26-38.

De Ridder 2006

T. de Ridder, 'De slag bij Vlaardingen. Analyse van de beschrijving van Alpertus van Metz en de mogelijke locatie van de burcht van Dirk III', *Terra Nigra* (2006) nr. 164, 18-33.

De Ridder 2008

T. de Ridder, 'Zoektocht naar de burcht van graaf Dirk III', *Westerheem* 57(2008) nr. 3, 140-149.

De Ridder 2018a

T. de Ridder, 'Een nieuwe kijk op Vlaardingen 1018', *Terra Nigra* (2018) nr. 198, 6-7.

De Ridder 2018b

T. de Ridder, 'Archeologisch onderzoek', in Nieuwenhuijzen 2018, 18-42.

De Ridder 2019

T. de Ridder, 'Immigrants in Vlaardingen. Archaeological research at a cemetery, 10001050', in R. van Oosten, R. Schats en K. Fast, *Osteoarchaeology in historical context. Cemetery Research from the Low Countries* (Leiden 2019), 1-30.

De Ridder 2020

T. de Ridder, 'De oudst bewoonde straat van Holland? Archeologisch onderzoek naar de Hoogstraat in Vlaardingen', *Holland, Historisch tijdschrift* 52(2020) nr. 2, 52- 60.

De Ridder, Vlierman en Vredembregt 2004

T. de Ridder, K. Vlierman en A.H.L. Vredembregt, 'Vikings in Vlaardingen. De betekenis van de resten van gesloopte Vikingschepen in elfde-eeuwse Vlaardingse begravingen', *Westerheem* 53(2004) nr.4, 142-154.

Van Rijn 1719

H. van Rijn, *Historie ofte beschryving van 't Utrechtsche bisdom* (Leiden 1719).

Roefstra 1997

J. Roefstra, 'Onderzoek naar een bodemreliëf te Heemskerk', *Castellogica, mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting* (1997), 335-342.

Roefstra 2000

J. Roefstra, 'Wie was Albert Banjaert en waar stond zijn kasteel?', *Ledenbulletin Historisch Genootschap Midden-Kennemerland en Museum Kennemerland* 24(2000), 14-27.

Roefstra 2001

J. Roefstra, 'Heemskerk Kasteelterrein Oud-Haerlem, Archeologische kroniek Noord-Holland over 2000', *Regionaal-historisch tijdschrift Holland* 33(2001), 31.

Roefstra 2002a

Jean Roefstra, 'Van curtis tot kasteel', in E. Weber en M. Hulst, red., *40 jaar amateur-archeologie in Beverwijk en Heemskerk* (Beverwijk 2002), 24-34. (Ledenbulletin nummer 26, Historisch Genootschap Midden-Kennemerland)

Roefstra 2002b

J. Roefstra, 'Op zoek naar Adrichem', in E. Weber en M. Hulst, red., *40 jaar amateur-archeologie in Beverwijk en Heemskerk* (Beverwijk 2002), 71-75. (Ledenbulletin nummer 26, Historisch Genootschap Midden-Kennemerland)

Roefstra 2003a

J. Roefstra, 'Heemskerk * Oud-Haerlem (kasteelterrein)', *Archeologische kroniek Noord Holland over 2002, Regionaal-historisch tijdschrift Holland* 35(2003), 29.

Roefstra 2004

J. Roefstra, *Archeologische begeleiding tunneltracé Broekpolder - Oud Haerlem te Heemskerk* (Zaandijk 2004). (Hollandia reeks 18)

Roefstra 2010

J. Roefstra, J., 'Onderzoek naar de Tempelorde in het voormalige graafschap Holland. Een historisch-archeologische aanpak', in *Militiae Christi I* (Internationaal Congres Ieper 2008), Vereniging voor de Studie over de Tempeliers en Hospitaalridders VSTH (Ieper 2010) 113-144.

Roefstra 2015

J. Roefstra, *Kasteel Oud Haerlem* (Uitgeest 2015). (Stichting Historische Archeologie Kastelenreeks deel 3)

Roefstra 2017

J. Roefstra, 'Kasteel Oud Haerlem, een herinterpretatie', *Archeologische Kroniek provincie Noord-Holland 2016* (Haarlem 2017), 130-135.

Roefstra 2018

Jean Roefstra, 'Oud Haarlem opgegraven', in E.H.P. Cordfunke, *Begraven verleden. Hoven en kastelen in Kennemerland* (Zutphen 2018), 100-114.

Roefstra 2020

Jean Roefstra, 'Hernieuwd onderzoek naar kasteelterrein Oud Haerlem', in *Kennemer Verleden* (Beverwijk 2020), 109-116. (Ledenbulletin nummer 44, Historisch Genootschap Midden-Kennemerland)

Van der Roest en Van Loon 2007

P.B. van der Roest en C. van Loon, *Markt 01.125. Het geofysisch onderzoek* (Vlaardingen 2007). (VLAK-verslag 45)

De Roever 1995

M.B. de Roever, red., *Het 'Kasteel van Amstel'. Burcht of bruggehoofd* (Amsterdam 1995).

Ronnes en Gietman 2020

Hanneke Ronnes en Conrad Gietman, *De laatste oorlog van het kasteel* (Amersfoort 2020), 3. (Essay uitgegeven door de Nederlandse Kastelenstichting ter gelegenheid van de 'Dag van het Kasteel 2020', te vinden op https://www.kastelen.nl/_kastelen/content/documenten/kk67.pdf)

Salomons 2018

K.T. Salomons, 'Archeologisch bureauonderzoek plangebied De Koog in Uitgeest, gemeente Uitgeest (NH)', *Hollandia reeks 707* (Zaandijk 2018).

Von Schlabrendorf 1946

Fabian Von Schlabrendorf, *Offiziere gegen Hitler* (Zurich 1946).

Schulte 1986

A.G. Schulte, *Het land van Maas en Waal* (Den Haag 1986).

Skidelsky 1990

Robert Skidelsky, *Oswald Mosley* (London 1990).

Sloet 1972

L.A.J.W. baron Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen, eerste gedeelte* ('s-Gravenhage 1872).

Smole en Dijkstra 2005

L. Smole en J. Dijkstra, *Gorinchem, Opgraving Keizerstraat 2a* (Amersfoort 2005). (ADC-rapport 349)

Speet 2004a

B. Speet, 'Een kleine nederzetting in het veen', in M. Carasso-Kok, red., *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets* (Amsterdam 2004), 21-61.

Speet 2004b

B. Speet, 'Verstening, verdichting en vergroting', in M. Carasso-Kok, red., *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets* (Amsterdam 2004), 75-107.

Spiekhout 2020

D. Spiekhout, *Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht. De ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450* (Groningen 2020).

Stenvert 1998

R. Stenvert, C. Kolman, B. Olde Meierink, *Monumenten in Nederland, Overijssel* (Zwolle 1998).

Storms-Smeets en Vogelzang 2020

Elise Storms-Smeets en Fred Vogelzang, 'Oorlog in Arcadië', *Het Buiten* 2(2020) nr. 4, 3-5.

Thoen 2006

Irma Thoen, *Het Huys ten Donck en de familie Groeninx van Zoelen* (Zwolle 2006).

Thoen 2013

Irma Thoen, *Leven op Het Huys ten Donck* (Rotterdam 2013).

Timmer 2008

R. Timmer, *Profeet in eigen land. Philips van Leiden en het publiek belang* (Hilversum 2008).

Toebosch 2011

Theo Toebosch, *De Nieuwezijds Kolk en de Nieuwendijk in dertiende-eeuwse Amsterdam. Een archeologische speurtocht* (Amsterdam 2011).

Tuin 2012

Michel Tuin, *Oosterwijk in Beverwijk* (Uitgeest 2021). (Stichting Historische Archeologie Kastelenreeks, deel 2)

Van Tussenbroek 2008

Gabri van Tussenbroek, 'Vroege baksteen in Holland tot 1300', *Novi Monasterii* 7(2008), 115-132.

Verdam 1932

J. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek* ('s-Gravenhage 1932).

Verhamme 2008

M.L. Verhamme, *Amersfoort onder ons. Hoogerhorsterweg 1. Inventariserend veldonderzoek naar de aanwezigheid van archeologische resten bij de 17de-eeuwse boerderij Hoogerhorst* (Amersfoort 2008).

Verkaik 1996

Jan-Willem Verkaik, *De moord op graaf Floris V* (Hilversum 1996).

Verkaik 1999

Jan Willem Verkaik, 'Het einde van Gijsbrechts kasteel', *Spiegel Historiae* 34(1999) nr. 9, 402-406.

Verkerk 1994

C.L. Verkerk, 'Opkomst en ondergang van de heren van Amstel. Het bestuurlijk centrum van het land van Amstel in het licht van de vondst van een versterking aan de Amstelmonding', *Jaarboek Amstelodamum* 86(1994), 19-48.

Verkerk 1995

C.L. Verkerk, 'De heren van Amstel. Een ministerialengeslacht in het grensgebied tussen Utrecht en Holland in de twaalfde en dertiende eeuw', in *De Roever* 1995, 43-58.

Verkerk 1996

C.L. Verkerk, 'Baljuw Bernd van Dorenwerde en zijn domicilie in Amsteland', *Jaarboek Amstelodamum* 88(1996), 16-43.

Verkerk 1998

C.L. Verkerk, 'De windmolenzijde. Een bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van Amsterdams Noordwestelijk stadsgebied in de dertiende en veertiende eeuw', *Jaarboek Amstelodamum* 90(1998), 13-38.

Van Vilsteren 2007

V. van Vilsteren, 'Het sprookje van de keukenjonker. Over de interpretatie van bronzen potten bij kasteelopgravingen', *Westerheem* 56 (2007), 2-13.

Viollet-le-Duc 1856

E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, vol III (Paris 1856).

Vlierman 1995

K. Vlierman, 'Scheepshout, mos en sintelnagels. Datering van middeleeuws scheepshout aan de hand van een breekmethode', in *De Roever* 1995, 91-104.

De Vries 2017

A. de Vries, 'Op den slot tot Gorinchem, De eerste bouwfase van het kasteel (1412-1460)', *Jaarboek Historische vereniging Oud-Gorcum*, deel 33 (2017).

Van Vulpen 2019

N. van Vulpen, 'Leven in de schaduw van de stad. Hooglandse boeren en Amersfoortse heren 1600-1800', *De Bewaarsman* 15(2009) nr. 2, 46-64.

Van der Wijck 1982

H.W.M. van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats* (Alphen aan den Rijn 1982).

Van Wilgen 2017

L.R. van Wilgen, *Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven en archeologische begeleiding 'Plangebied Buiten de Waterpoort 2-6', Gorinchem, Gemeente Gorinchem: Evaluatierapport* (Heinenoord 2017).